

42°

44°

46°

KALELER ve SUR DUVARLARI

000480F.KULAKOĞLU 11/28

Urartu askeri mimarisi büyük oranda krallığın ana yerleşim alanları ve egemenlik altına aldığı topraklarda inşa edilmiş çeşitli büyüklükteki ve plandaki kalelerden ibarettir. Urartu egemenlik sahası içinde inşa edilen kaleler, temelde askeri bir üs, halkın gerektiğinde sığınacağı bir yer, Urartulu asker ve yöneticilerin yaşadığı bir **mekanlar** topluluğu olmasına karşın, bazı farklı işlev ve bu işleve bağlı olarak gelişen bir plana sahiptirler.

Urartu'nun merkez yerleşim alanı olarak nitelenebilecek Van Gölü Havzası'nda inşa edilen kaleler, bu havzayı ve başkent **Tuşpa'yı koruyan öncelikli amaçlarının yanında, bölgenin doğal zenginliklerinin** krallık yöneticileri tarafından **toplanmasında** da görev almış olmalıdırlar. Van Gölü Havzasından uzaklaştıkça inşa edilen bir çok kaleler, bütün bu işlevlerinin yanında farklı bölgelere düzenlenen askeri seferlerde görev alan **birer ikmal üssü ve garnizon** niteliğini de taşımaktadırlar.

İşlevleri dikkate alınarak çok genel bir sınıflandırma yapılması durumunda Urartu kaleleri bir kaç grupta toplanabilir.

000481F.KULAKOĞLU 11/28

1. Yöresel idari merkez olarak kullanılan kaleler, genellikle verimli bir tarımsal ovanın bir kenarında ve dağların bu ovaya uzanan burunları üzerinde inşa edilmişlerdir. Bu kaleler yereldikleri bölgenin yönetilmesine hizmet ettikleri gibi bölgede var olan çeşitli zenginliklerin toplanması ve başkente gönderilmesi için de kullanılmışlardır. Bu tür yerleşme yerlerinin etrafı çok güçlü sur duvarları ile çevrilmiş olduğu gibi içlerinde **yönetim binaları, dini yapılar ve yöneticilerin oturdukları saraylar** da vardır.

Sur duvarları içindeki yapıların büyük bölümünün bodrum katları yöreden, olasılıkla vergi veya haraç olarak toplanan hububatın, şarabın veya diğer malzemelerin **depolanmasına** yarayan büyük boyutlu küpler ile doludur. Yöre halkından toplanan bu zenginliklerin bir bölümü daha sonra krallık merkezine gönderilmiş olmalıdır. Ancak kale içinde depolanan yiyecek ve içeceklerin gerektiğinde kale dışında yaşayan Urartulu veya yöre halkına dağıtıldıkları da bilinmektedir.

Yöresel idari merkez olarak kullanılan birçok kalenin eteklerinde veya yakın çevresinde, kale içinde oturamayan halkın yaşadıkları "**dış kentler**" de vardır.

Bu tür kalelere örnekler

- Menua dönemine (M.Ö.9. yüzyılın sonu) tarihlenen **Yukarı Anzaf Kalesi,**
- II.Sarduri'nin (M.Ö.8. yüzyılın ortası) Van'ın Gürpınar Ovasında inşa ettirdiği **Çavuştepe Kalesi,**
- Batı İran'da II.Rusa'nın (M.Ö.7. yüzyılın ortası) eseri olan **Bastam Kalesi**
- veya yine aynı kral tarafından yaptırılan Gökçe Göl yakınındaki **Karmir-Blur**
- ve Van Gölü'nün doğu kıyısındaki **Ayanis Kaleleridir.**

Yöresel idari merkez olan kalelerin bir çoğunun içinde Urartu **kral veya krallarına ait yazıtların** bulunmuş oluşu dikkat çekicidir.

Başkent Tuşpa'dan krallığın farklı yönlerine giden askeri ve ticari yolların üzerinde inşa edilen kaleler, plan şeması açısından çok büyük bir farklılık göstermemesine karşın, **boyut olarak ilk örneklerden biraz daha küçüktürler**. Yine Urartu askeri mimarisinin geleneklerine bağlı olarak bir dağ burnu üzerine kurulan ve etrafı güçlü sur duvarları ile çevrili olan kaleler, Urartu Krallığının kuruluş yıllarında özellikle kuzey ve batıya yapılan seferler sırasında önemli görevler üstlenmişlerdir.

Bu kalelerden bazıları krallığın erken dönemlerinde **birer askeri ikmal üssü görevini görmüş ve daha sonra da yörenin idari merkezi** durumuna gelmişlerdir.

Patnos yakınındaki Menua kalesi **Aznavurtepe**, Tuşpa'dan kuzeye giden ve Menua'nın ve oğlu kral Argiştî'nin kuzey ülkelerini ele geçirmede önemli bir görev üstlenmiştir. Daha sonra bu kale Patnos Ovasının **idare merkezi** durumuna gelmiştir. Van'dan, Özalp yoluyla Batı İran'a giden çok önemli bir ticaret ve askeri yolu gözetleyen **Aşağı ve Yukarı Anzaf** Kaleleri de aynı görevi üstlenmişlerdir. Ancak M.Ö. 9. yüzyılın sonunda kral İşpuini döneminde inşa edilen Aşağı Anzaf Kalesi, Yukarı Anzaf'ın inşa edilmesi ile bu işlevini büyük oranda yitirmiş olmalıdır.

Kral
İşpuini'ye
ait Aşağı
Anzaf
Kalesi

000483F.KULAKOĞLU 11/28

Resim 15 - Kral İşpuini'ye ait Aşağı Anzaf Kalesi

İşpuini oğlu
Menua'nın
Yukarı Anzaf Kalesi

F.KULAKOĞLU000483AÜ00048311/28

2. Ticari yollar üzerinde kurulan kalelerin boyutları

M.Ö. 8. yüzyıla birlikte küçülmüş ve dikdörtgen bir plana kavuşmuştur. Anadolu'nun Türk dönemlerinde görülen tahkimli **kervansaraylar** ile belki de aynı işleve sahip olan bu kaleler, ticaret yolları üzerinde belli mesafelerde yapılmışlardır. Elazığ'a giden ve Bingöl Dağları üzerinde rahatlıkla görülebilen Urartu ticaret yolu üzerindeki **Zulümtepe** ve Kuzeybatı İranda, Taştepe'nin 5 kilometre güneyindeki Tepe **Dosoğ** ve Şahpur'un 12 kilometre batısındaki **Kafir Kale** bu tür kalelere en güzel örnekleri teşkil ederler.

Zulümtepe

000485F.KULAKOĞLU 11/28

F.KULAKOĞLU000485AÜ00048511/28

3. Halkın bir tehlike sırasında sığındıkları kaleler:

000486F.KULAKOĞLU 11/28

Urartu ana yerleşim alanı olan Van Gölü Havzası'nda görülmemesine karşın özellikle **Kuzeybatı İran'da karşımıza çıkan bazı kaleler**, geniş alanlar üzerine ve ulaşılması zor alanlarda kurulmuşlardır. Bu kaleler içinde genellikle idari ve dini yapılar inşa **edilmemiştir**. Varolan yapılar da kalenin arka duvarı boyunca geri çekilerek önde halkın toplanmasına yarayacak geniş alanlar elde edilmiştir.

Bu tür kalelere en güzel örnekler Kuzeybatı İran'da bulunabilir. Özellikle **Kale Sarand, Kale Kamana ve Yılan Kara Kaleleri** bu türe örnektir.

Van Gölü Havzası'nda yer alan kaleler çoğu kez idari bir merkez veya garnizon niteliklerinin yanında, halkın bir tehlike sırasında sığındıkları kaleler olma özelliğini krallığın her döneminde korumuşlardır. Bu nedenle Urartulu halkın yaşadığı Urartu egemenlik sahalarında sadece halkın sığınmasına dönük kalelerin yapımı gerekli görülmemiştir.

5. Urartuların Van Gölü kıyılarında inşa ettikleri bir çok kalenin varlığına karşın bunların bir **liman kalesi** olup olmadıkları bilinmemektedir. Hatta Urartuların Van, Urmiye veya Gökçe Göl'den taşıma için yararlandıkları da kesin değildir. Çağdaş Asur kabartmalarında bu konuda bir çok verinin var olmasına karşın, Urartuların bu konuda bize ulaşan henüz ne bir betimlemesi, ne de bir yazılı kaynağı vardır. Ancak göl kenarlarında inşa edilen **Van Kalesi** ve **Amik Kale** gibi bazı kalelerin birer **liman kalesi** olmamaları için hiç bir neden yoktur.

Van Kalesi'nin kuzeybatı ucunda inşa edilen **Madırburç**'un (Sardurburcu), önerilenin aksine tapınaktan çok, tahkimli bir iskele olma olasılığı bir hayli yüksektir. Aynı şekilde Van'ın 40 kilometre kuzeyinde, gölün hemen kıyısında inşa edilen Amik Kale'nin de bu amaçla kullanılması olasıdır. Gölün kuzeyinde Erciş yakınlarında inşa edilen ve çok uzun yıllardan beri Van Gölü'nün suları altında olan Urartu kalesinin de (**Argıştihinili**) bir liman kenti olması mümkündür. Ancak bu konuda yazılı kaynaklar ve betimlemeler olmaksızın kesin bir yargıya varmak mümkün değildir. Uzaydan çekilen fotoğraflardan elde edilen veriler, Ayanis Kalesi'nin göle bugünkünden çok daha yakın olduğunu, olasılıkla kalenin göl kıyısındaki bir kayalığın üzerine kurulduğunu göstermektedir.

000489F.KULAKOĞLU 11/28

AMİK KALE

F.KULAKOĞLU000489AÜ00048911/28

YER SEÇİMİ

000490F.KULAKOĞLU 11/28

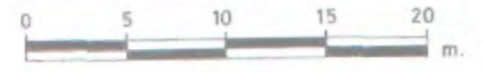
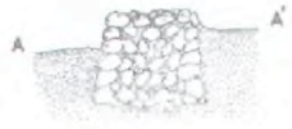
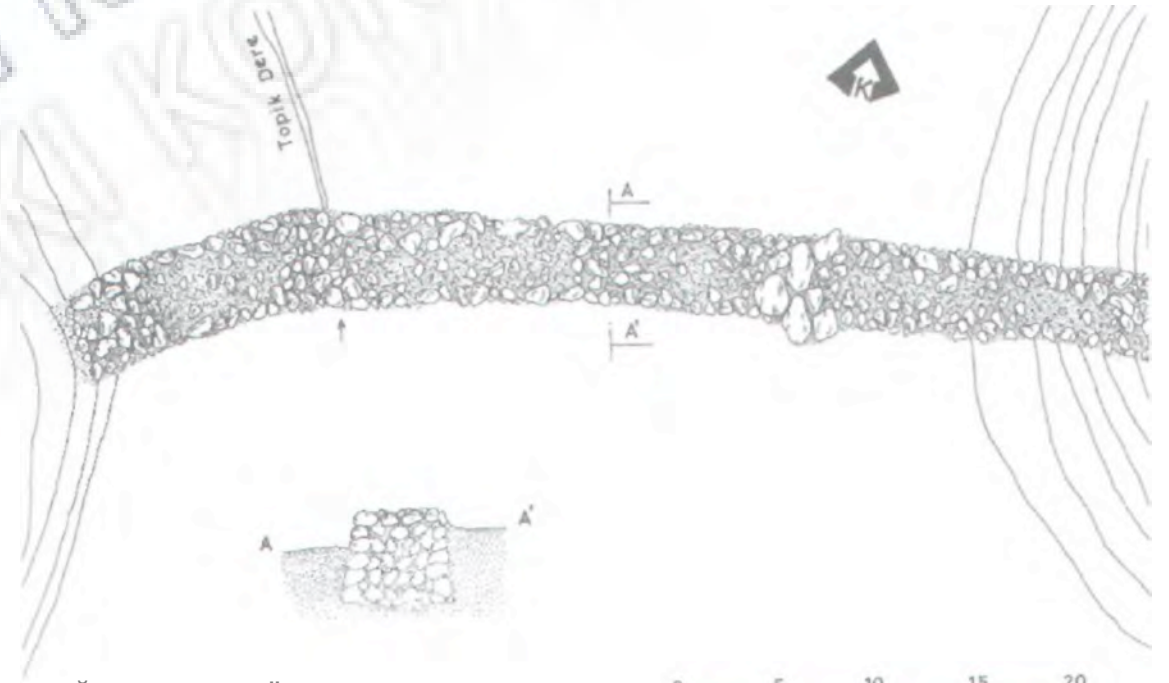
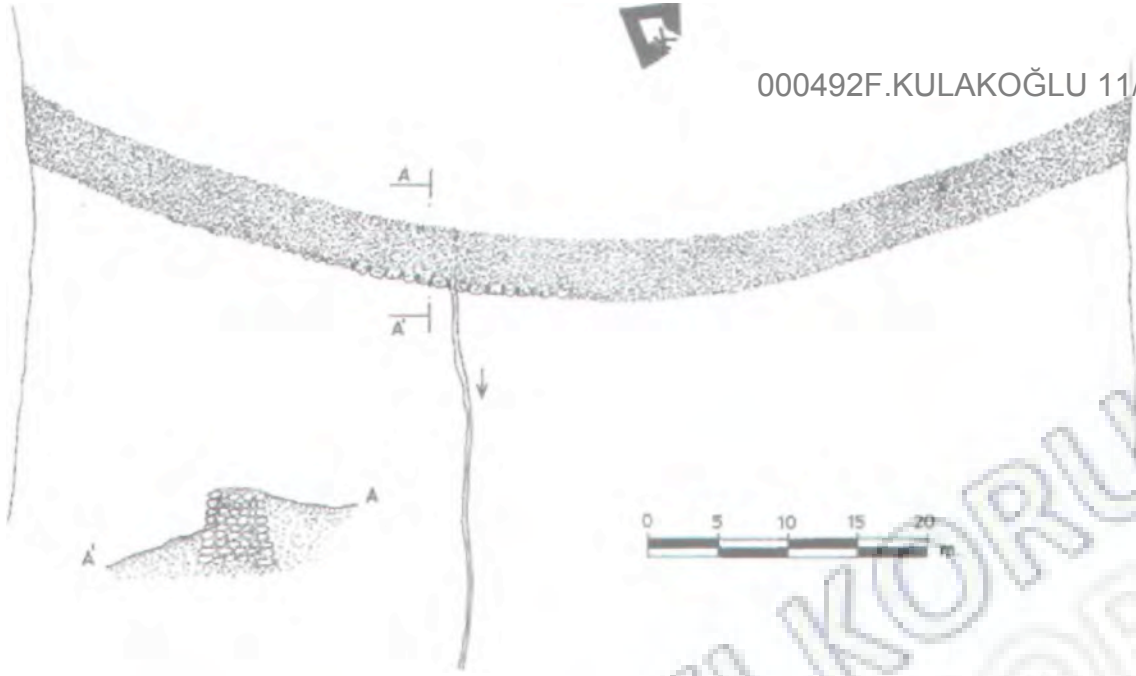
Urartu kalelerinin işlevleri ne olursa olsun yer seçimlerinde izlenen bazı temel kurallar vardır.

- Kalelerin her şeyden önce **düşman tarafından kolay ele geçirilmemesi** temel amaç olduğundan, dağların ovalara uzanan burunları üzerinde inşa edilmeleri kuralı yaygındır. Ancak çeşitli yönlere giden ticari, askeri ve maden yollarını korumak amacıyla yapılan bazı kalelerin her zaman yüksek dağ burunları üzerinde inşa edilmeleri, koruma amacına hizmette sakıncalar yaratabilirdi. Özellikle Aşağı Anzaf ve Bingöl Dağları'ndaki Zulüm Tepe kaleleri, korumakla görevli olduğu yolun hemen kıyısındaki alçak bir tepe üzerine kurulmuşlardır. Kuzeybatı İran'da da böyle kalelerin varlığı bilinmektedir.
- Kalelerin inşa edileceği alanların akarsu veya tatlı **su kaynaklarına yakın olma** gereği yer seçimini etkileyen diğer bir husustur.
- Bu konudaki bir diğer etken ise kale için **seçilen tepenin kayalık olmasıdır**. Bu gereklilik Urartu kalelerinin etrafını çeviren sur duvarlarının ana kaya üzerine acılan taş temel yatakları üzerine oturtulmasından kaynaklanmaktadır.

-Kalelerin **işlevleri** de yer seçimlerinde önemli derecede etkili olmuştur. Van Gölü Havzasında yer alan tarımsal arazileri sulamak, her zaman doğal kaynaklar ile mümkün olamamıştır. Muradiye Ovası, Van Ovası veya Gürpınar Ovası gibi Urartu halkının tarımsal faaliyetlerini yürüttüğü geniş ovalarda ise yılın her mevsimi düzenli akan, sulamaya elverişli nehirler de fazla değildir. Bu olumsuzluk Urartu krallarının erken dönemden itibaren **yapay göletler ve sulama tesisleri** inşa etmelerini gerekli kılmıştır. **Görkemli bir çok Urartu kalesinin eteklerinde yer alan ovalar, yakın çevrede inşa edilen baraj ve bu barajlardaki suyu ovaya taşıyan kanallar yardımıyla sulanmıştır.** Körzüt Kale civarında kral Menua tarafından inşa ettirilen Süphan Barajı, Yukarı ve Aşağı Anzaf Kaleleri yakınındaki Yukarı Anzaf Barajı, kalelerin önünde uzanan tarımsal arazileri sulamak amacıyla inşa edilmişlerdir. Doğanın olumsuzluklarını olabildiğince ortadan kaldırmak ve tarımsal verimi artırmak amacıyla inşa edilen barajlar krallığın geç dönemlerinde de uygulanmıştır. Özellikle II. Rusa zamanında ve Toprakkalenin ve Van Ovası'nın su ihtiyacı için yapılan Keşiş Göl Barajı ve Sihke Barajı bu çabalara verilebilecek en iyi örneklerdir. Urartu Krallığı'nın Doğu Anadolu gibi zor bir coğrafi bölgede varlığını bir kaç yüzyıl sürdürebilmesi, merkezi otorite tarafından inşa edilen bu tür büyük projeler ile gerçekleşebilmiştir. Kralların çok da fazla olmayan yazılı kaynaklarında baraj, sulama tesisi, bağ ve bahçeleri inşa etmeleri ile en az kalelerin inşaatları kadar övündükleri bilinmektedir

Büyük tarımsal arazilerin kenarlarında inşa edilen büyük boyutlu kaleler sırtlarını genellikle bir tepeye yaslamışlardır. Savunma açısından önemli bir avantaj yaratan bu durum. Muradiye yakınlarındaki Körzüt Kale'de veya Kuzeybatı İran'daki Bastam veya Kale İsmail Ağa kalelerinde görülebilir.

000492F.KULAKOĞLU 11/28 *Karakış Göleti*

F.KULAKOĞLU000492AÜ00049211/28
Harabe Barajı

000493F.KULAKOĞLU 11/28

Körzüt
Kale

F.KULAKOĞLU000493AÜ00049311/28

Aşağı Anzaf Kalesi'nde sur duvarları

000494F.KULAKOĞLU 11/28

F.KULAKOĞLU000494AÜ00049411/28

Bastam

SUR DUVARLARI :Planı ve özel amacı ne olursa olsun Urartu kaleleri, **ana kayaya acılan sur temel yuvaları üzerine oturan taş temeller** bu temel üzerinde yükselen kerpiç bir bedenden meydana gelmiştir. Günümüzde korunan birçok kalede taş temeller belli bir yüksekliğe kadar görülebilirse de kerpiç kısım hakkında yeterli bilgimiz yoktur. Urartu sur duvarlarında uygulanan yapını yöntemleri, taş bloklarının boyutları ve estetikleri en erken dönemden başlayan bir gelişim içindedir.

Krallığın İspuini ve Menua gibi erken kralları döneminde büyük boyutlu taş bloklar az bir işçilikle yontularak duvarlarda kullanılmışlardır. Bazı durumlarda yükseklikleri 1.0 metreyi bulan taş blokları beş veya daha fazla kenara sahiptir ve bloklar birbirlerine sıkıca oturmazlar. Krallığın erken dönemindeki bu tür kaleler olasılıkla mümkün olan en kısa zamanda bitirilmek istenmiştir.

Van-Özalp karayolunun kıyısındaki Aşağı Anzaf veya Edremit yakınındaki Zivistan Kale **anıtsal taşlarla** yapılan kalelere en güzel örneklerdir.

Krallığın **Menua** ile sağlam bir siyasi ve askeri zemine oturabilmesi, bu **dönemde ve sonrasında inşa edilen kalelerin** estetiğine de yansımış olmalıdır. M.Ö. 9. yüzyılın sonunda ve 8. yüzyılın başında inşa edilen kalelerin temellerinde kullanılan taş blokları itina ile işlenmiştir. Özellikle Menua'nın yaptırdığı Patnos civarındaki **Aznavurtepe**, Muradiye yakınlarında yer alan **Körzüt** Kalesi; Yukarı Anzaf veya Urartu ana yerleşim alanından uzakta, Kuzeybatı İran'daki Kalatkar Kalesi ile birlikte Urartu askeri mimarisinde "**klasik yöntem**" olarak adlandırılabilen bir taş yönteminin belirlediğini söylemek mümkündür. Taş bloklarının daha küçük seçildiği ve dıştan bakıldığında kareye yakın bir görünüme sahip oldukları gözlenir. Taş blokları arasında hiç bir boşluk yoktur ve blokların **dış yüzleri hafifçe dışa doğru bombelidir (rustika)**. Bu özellik Menua'dan itibaren krallığın son yıllarında yapılan kalelere kadar varlığını sürdürecektir.

000496F.KULAKOĞLU 11/28

F.KULAKOĞLU000496AÜ00049611/28

CEPHE MİMARİSİ

000497F.KULAKOĞLU 11/28

M.Ö. 8. yüzyılın ortalarında II. Sarduri ile yoğunlaşan cepheye daha fazla önem verme geleneği sur duvarlarında yeni bir yöntemin onaya çıkmasına neden olmuştur. **Kalelerin girişlerinin ve ön cephelerinin diğer cephelerden estetik olarak farklı yapılması düşüncesi**, Urartu'da bir ön cephe mimarisinin gelişmesini sağlamıştır.

Cavuştepe Uçkale'de ilk örneğini gördüğümüz cephenin daha itinalı ve farklı taş malzeme ile yapılması daha sonraki yıllarda özellikle II. Rusa tarafından yoğun olarak uygulanmıştır. Adilcevaz Kef Kalesi ve özellikle **Ayanis Kalesi** ön cephede farklı taş malzemenin (andezit) ve son derece itinalı bir taş işçiliğinin kullanıldığı örneklerdir. Menua döneminden beri kullanılmakta olan bombeli taş blokları (**rustika**) yükseklikleri biraz da abartılarak, II. Rusa dönemi mimarisini simgeleyen duruma gelmiş ve gerek kalelerin ön cephelerinde gerekse tapınaklarda yoğun kullanım bulmuştur.

000498F.KULAKOĞLU 11/28

F.KULAKOĞLU000498AÜ00049811/28

000499F.KULAKOĞLU 11/28

F.KULAKOĞLU000499AÜ00049911/28

Besim 26. Avanos Kalesi güney sur duvarları

000500F.KULAKOĞLU 11/28

Resim 27. Rustikalı sur duvarı, Ayasofya Kalesi

F.KULAKOĞLU000500AU00050011/28

000501F.KULAKOĞLU 11/28

F.KULAKOĞLU000501AÜ00050111/28
Resim 28 - Rustikalı duvar. Ayasıs tapınak temeli

KULELER

000502F.KULAKOĞLU 11/28

Kalelerin etrafını çeviren **sur duvarları üzerinde çoğu kez düzgün aralarla, ancak gerekli olduğu zaman istenilen her kösede veya yerde kuleler** inşa edilmiştir. Urartu mimarları, araziyi en rasyonel şekilde kullanmak ve şekillendirmek açısından büyük bir yeteneğe sahipti. Gelenekleşmiş mimari öğeler ve uygulamalar gerekli olduğu durumlarda hiç bir sakınca duyulmadan terkedilmiş arazinin yapısı, konumu ve topografyası, inşa edilecek kale ve içindeki yapıların sağlamlığı ve işlevselliği için kullanılmıştır.

Kule çıkıntıları için sabit bir ölçü yoktur. Savunmanın gerektirdiği büyüklükte ve derinlikte **yapılan kuleler köşelerde risalitli** olarak inşa edilmişlerdir.

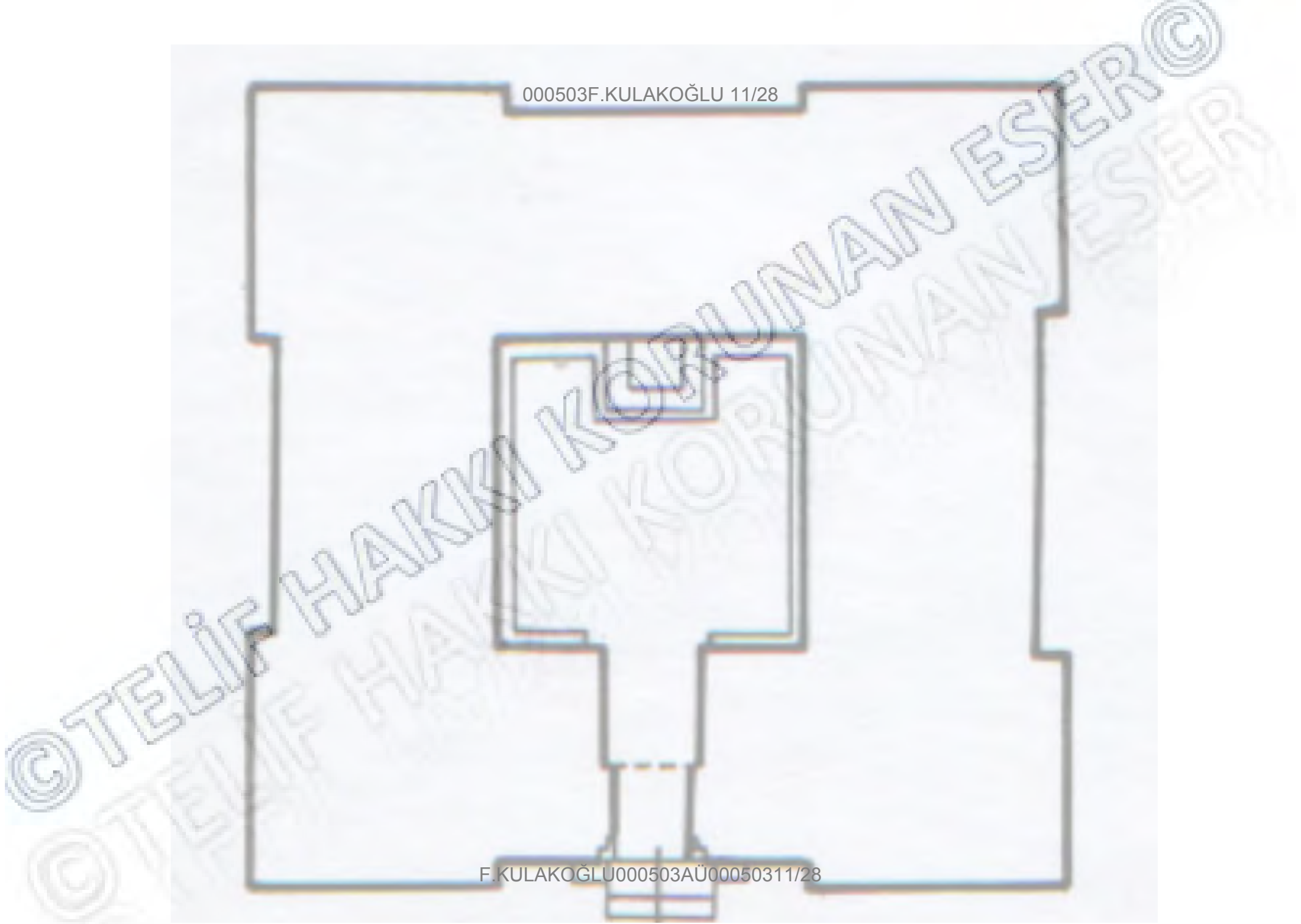
M.Ö. 8. yüzyılın ortalarından itibaren daha çok kullanılmaya başlanan risalitli kulelerin yanında savunmayı kolaylaştıran kurt dişi biçimli kulelerin varlığı da bilinmektedir.

Hendekler

Savunmayı kolaylaştırmak için başvurulan bir başka yöntem ise en güzel örneklerini Van Kalesi'nde ve Çavuştepe'de gördüğümüz **hendeklerdir**. Asur yazılı kaynaklarından elde edilen verilere göre bu hendeklerin içi su ile doldurulmuştur.

000503F.KULAKOĞLU 11/28

F.KULAKOĞLU000503AÜ00050311/28

KALE KAPILARI

000504F.KULAKOĞLU 11/28

Urartu kalelerinde kaleye giriş anıtsal bir kapı ile sağlanır.

Ancak Çavuştepe örneğinde olduğu gibi **anıtsal kapı yapısının olmadığı** kaleler de vardır.

Anıtsal kapı sur duvarından dışarı çıkıntı yapan iki kule tarafından oluşturulur. Bir kapı geçidi bizi kapı odasına ulaştırır. Kaleye giriş bu kapı odası ve arkasındaki ikinci bir kapı geçidi yardımıyla yapılır.

Arkeolojik veriler, kale anıtsal girişlerinin iki kanatlı ahşap bir kapı ile örtüldüğünü göstermiştir. Bu durum M.Ö. 9. yüzyılın ortasına tarihlenen ve Asur kralı III. Salmanasar'ın Urartu üzerine yaptığı askeri seferleri konu alan Balawat Kapısı üzerindeki betimlemelerden veya Urartu'ya ait taş ve maden eserler üzerindeki resimlerden anlaşılmaktadır. Bu konuda Ayanis gibi bazı kalelerden elde edilen somut arkeolojik veriler de vardır.

KERPİÇ BEDEN

Urartu sur temel duvarlarının üzerinde kerpiç sur bedeni yüksekliği Doğu Anadolu gibi kar ve yağmuru bol olan bir coğrafi bölgede kerpiç beden çok az korunarak günümüze kadar gelebilmiştir.

Aşağı Anzaf, Patnos, Aznavurtepe ve Ayanis Kalelerinden elde edilen veriler, tas temel ile kerpiç kısmı birleştirmek için **yassı taş plakaların** kullanıldığını göstermiştir. Tas temelin en üst sırası bütün kalınlığı boyunca boyutları kaleden kaleye değişen yassı taş plakalarla kaplanmıştır. Tastan kerpice geçişte ahşap hatılların kullanıldığına ait bir veri yoktur. Ancak birçok **Urartu** kale veya tahkimli yapı betimlemesinde sur duvarlarının üst kısımlarında **ahşap hatılların** kullanıldığı gösterilmiştir.

Adilcevaz Kef Kalesinde bulunan ve su anda Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesinde sergilenen taş kabartma, Toprakkale'de bulunan tunç kabartma veya birçok tunç kemer ve adak levhası üzerinde yeralan betimlemeler, Karmir-Blur ve Cavuştepe Kalelerinde ortaya çıkartılan arkeolojik veriler, en azından bazı Urartu kalelerinin kerpiç duvarları üzerinde "**kör pencerelerin**" varolduğunu ortaya koymuştur. İşlevsel bir özelliği olmayan bu pencereler, kerpiç sur duvarının monotonluğunu ortadan kaldıran birer dekoratif eleman olarak kullanılmıştır.

Kerpiç sur bedeni **dendaneler** ile sona ermiştir. Yukarıda sözü edilen birçok Urartu eseri üzerinde dendanelerin basamaklı piramit şeklinde oldukları görülebilmektedir.

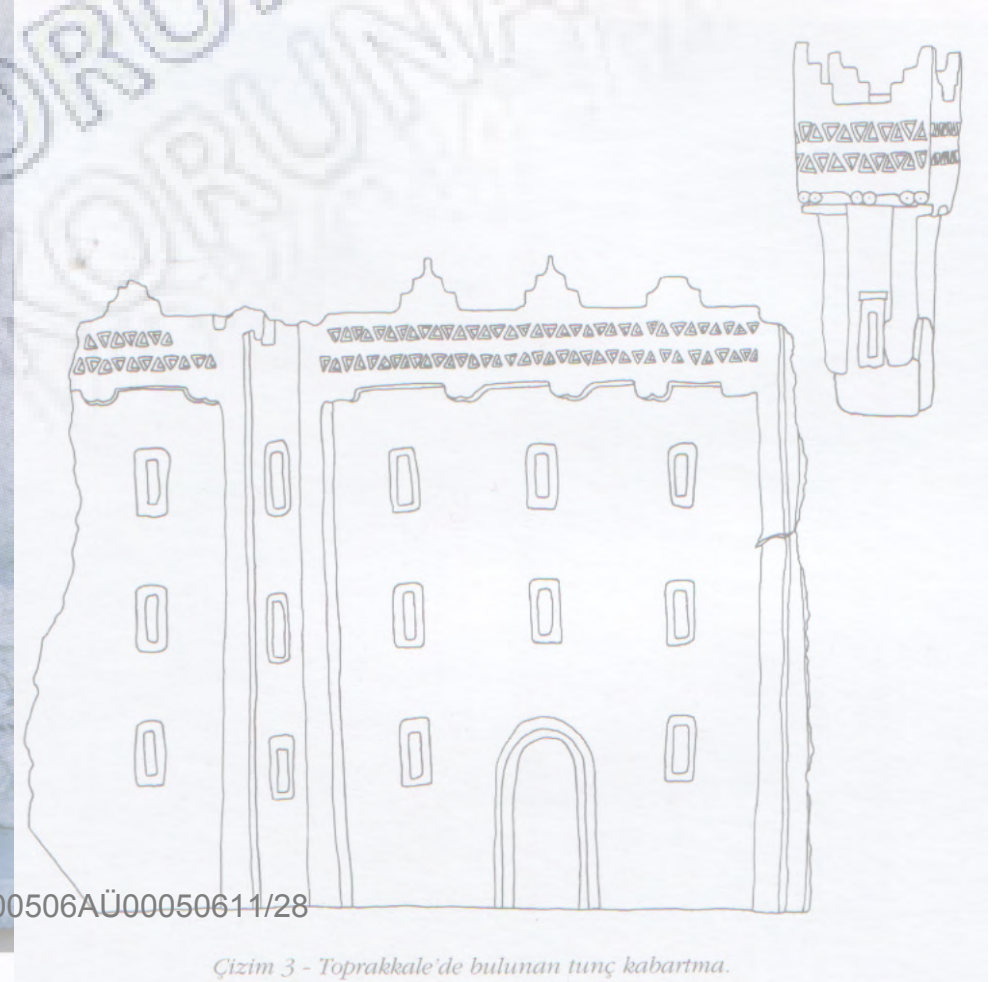
Urartu kalelerinin etrafını çeviren sur duvarlarının yükseklikleri ile ilgili arkeolojik kanıtlar günümüze gelmemiştir. Ayanis Kalesi'nde ortaya çıkartılan kerpiç beden ancak 3 metreye kadar korunabilmesine karşın, şimdiye dek kazılar ile elde edilen en yüksek kerpiç sur duvarıdır. Buna karşın bazı Asur yazılı kaynakları bu konuda yeterince bilgi vermektedir. Asur kralı II. Sargon'un Urartu üzerine düzenlediği sekizinci seferin kayıtlarında, Urartu sur duvarlarının **yüksekliklerinin 120 tipku** (kerpiç yüksekliği) olduğu belirtilmiştir. Urartu kalelerinden elde edilen kerpiçlerin boyutları genelde- büyük farklılıklar göstermez. Birçok kaleden elde edilen veriler bir Urartu kerpicingin 0.15 metre kalınlığında olduğunu **kanıtlamıştır. Bu durumda** taş temel üzerinde yeralan kerpiç bedenin yüksekliği de **15** metreye kadar çıkmış **olmalıdır. Bu** yüksekliğe taş temel kısmı dahil değildir. Genellikle 2.0 ve bazı durumlarda 7.0 metreyi bulan taş temel ile birlikte **Urartu sur duvarların yükseklikleri 20.0 metreyi bulmaktadır.** Duvarların bu yüksekliğe kadar çıkmasının askeri amaçların yanında bir başka nedeni daha vardır. Kalelerin inşa edilmek istendikleri tepeler çoğu kez kale içinde yer alması gerekli yapılar için yeterli alana sahip değildir. Kalınlığı her zaman 4.0 metreyi bulan, birçok durumda da bu ölçüyü rahatlıkla aşan sur duvarları arasındaki engebeli alan, toprak ve moloz ile doldurulmakta ve düzleştirilmektedir. Elde edilen bu düz alan üzerine de ihtiyaç duyulan yapılar yapılmaktadır. Çavustepe ve Ayanis Kaleleri bu durumu kanıtlayan iki önemli örnektir.

000506F.KULAKOĞLU 11/28

F.KULAKOĞLU000506AÜ00050611/28

Resim 30 - Körpencere, Van Müzesi

Çizim 3 - Toprakkale'de bulunan tunç kabartma.

Kaleler bir tepenin etrafının güçlü sur duvarları ile çevrilmesinden ibaret olmayıp, içlerinde üstlendiği göreve göre belli oranda farklılık gösteren yapıların yer aldığı birer merkezdir.

Bu merkezlerde kale yöneticilerinin oturduğu sivil amaçlı yapılardan, tapınaklara ve çeşitli yönetim ve toplantı binalarına kadar çok çeşitli plan ve karakterde yapılar yer almaktadır.

Özellikle bir bölgenin veya eyaletin yönetim merkezi durumundaki birçok kalede, bu yapılara ek olarak çok miktarda hububat ve içeceğin depolanabileceği depo yapıları da vardır. Kale içindeki yapıların birbiri ile olan bağlantıları, mekanlar arasındaki ilişkiler, atık su ve kanalizasyon gibi alt yapı tesisleri, yapıların bodrum katlarının veya bazı mekanların depolama amaçlı olarak kullanılabilmesi ve hatta kale içinde akan bir su sisteminin kurulabilmesi tamamıyla bir mühendislik ve planlama işinin sonucudur (Resim 33).

Bu nedenle Urartu kalelerinin belli tarihten sonra, olasılıkla Menua ile birlikte, daha önceden çizilen veya tasarlanan planlara göre inşa edildiklerine inanmak gereklidir. Birçok Urartu kalesinde olduğu gibi Ayanıs Kalesi'nde de boyları 2. metreyi bulan anıtsal küplerin bodrum katlarına konulduktan sonra üzerlerine yapıların inşa edildiği gerçektir. Ayanıs Kalesi'nde ortaya çıkartılan, anıtsal kale kapısı hariç, hiç bir kapı bu küplerin sığabileceği büyüklükte değildir. Bu durum büyük olasılıkla küplerin kale içinde imal edildiğini ve eldeki plana göre yapıların alt katlarına yerleştirildiklerini ve daha sonra da üzerlerine yine eldeki plana göre mekanların yapıldığını göstermektedir.

Yapıların ve mekanların kendi aralarındaki karmaşık bağlantıları ancak bir plan doğrultusunda başarılı olacak niteliktedir. Mezopotamya'daki bazı örneklerin dışında, arkeolojik kazılardan kale veya kent planlarını içeren belgelerin gün ışığına çıkmaması, olasılıkla, bu planların ahşap veya deri gibi yok olabilir malzeme üzerine çizilmesinden kaynaklanmaktadır.

TAPINAKLAR

Urartu mimarisinin sur duvarlarından sonra en çarpıcı örneklerinin başında Urartu tapınakları gelir. Konu ile ilgili çeşitli yayınlarda "Urartu **tapınağı**" terimi genellikle kare planlı, kare cellalı kule tipli yapılar için kullanılmıştır. Ancak hemen belirtilmelidir ki Urartu sanatında farklı planlara sahip **üç tür tapınak** vardır.

Bu tapınaklardan **ilk gruba giren kule tipli/kare planlı ve cellalı** örneklerden şimdiye kadar 8 tane ortaya çıkartılmış olmasına karşın, diğer iki türe ait sadece birer örnek vardır. 1997 kazı sezonunda Ayanıs Kalesi'nde gün ışığına çıkartılan tapınak bu sayıyı 9'a çıkarmıştır.

Kule tipli/Standart planlı Urartu tapınaklarına ait örnekler kronolojik sıra ile şöyledir:

-Elimizdeki kanıtlara göre **Aznavurtepe, Körzüt ve Yukarı Anzaf** Kalelerinde inşa edilen tapınaklar kral **Menua** dönemine, yani MÖ. 9. yüzyılın sonlarına aittir. Bu tapınaklardan hangisinin daha önce yapıldığı ise kesin değildir. Ancak Menua tapınakları için Anzavurtepe, Körzüt ve Yukarı Anzaf şeklinde kronolojik bir sıralama yapmak mümkündür.

-II. Sarduri tarafından inşa ettirilen **Sardurihinili** Kalesinde (Çavuştepe) biri Tanrı **Haldi**'ye, diğeri Meherkapı tanrılar listesinde 19. sırada yer alan Tanrı **İrmuşini**'ye ait olmak üzere iki tapınak vardır.

-Aşağı ve Yukarı Kalelerde yer alan tapınaklardan Aşağı Kale'deki **İrmuşini** tapınağı II. Sarduri'ye ait bir yazıt ile donatılmıştır.

-Kral **II.Sarduri**'ye ait olduğu düşünülen **Kayalidere** tapınağının yazıtı yoktur.

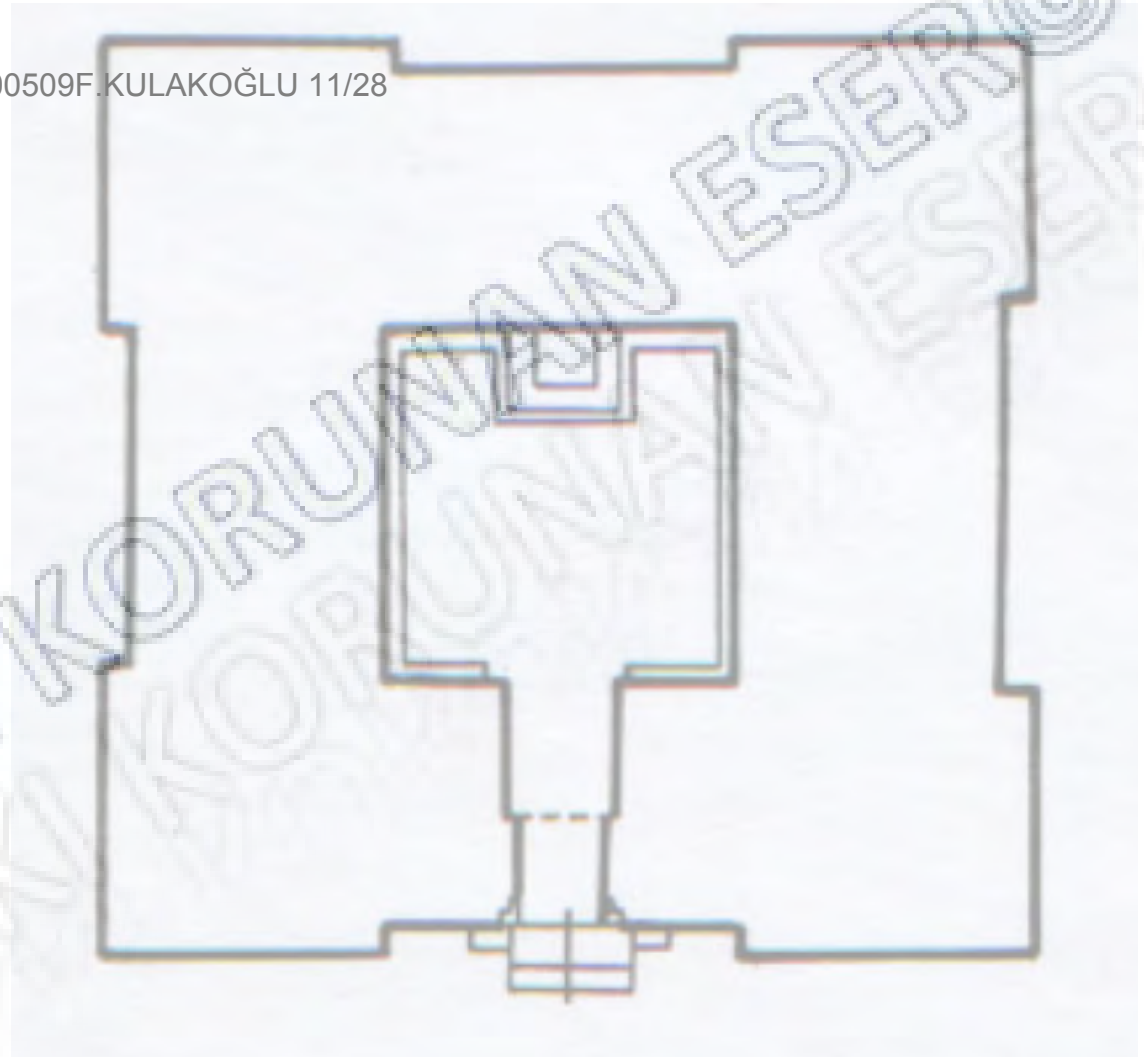
-M.Ö. 8. yüzyılın ikinci yarısına, olasılıkla **II. Argiştı** dönemine tarihlenebilen Erzincan yakınlarındaki **Altıntepe** tapınağı avlusunun etrafındaki sütunlu galerisi ile farklıdır.

-II. Rusa döneminde inşa edilen **Toprakkale** ve **Ayanıs** tapınakları M.Ö. 7. yüzyılın ikinci çeyreğine tarihlenirler.

-**Bastam** (Rusa-i Uru-Tur) **Werachram**'da aynı döneme ait iki tapınağın var olduğu önerilmiştir.

-Standart planlı veya kule tipli olarak adlandırılan klasik Urartu tapınakları, her zaman kare bir plana ve kare bir cellaya sahiptir. Çeşitli örneklerde farklılıklar göstermesine karşın tapınakların ölçüleri 13.80 ile 10.00 metre, cellanın boyutları ise 5.30 ile 4.50 metre arasında değişmektedir. Bu ölçüler ile tapınaklar köşelerinde risalitleri (köşe kulesi) olan çok kalın duvarlara sahip birer yapıdır. Kare cellaya üç kademeli bir kapı geçidi ve bunu takip eden dar bir koridor ile girilir. Koridorun cella ile birleştiği noktada, cella içine açılan olasılıkla iki kanatlı ahşap bir kapı olmalıdır. Cella içinde **tanrı** heykelinin yerleştirildiği bir heykel kaidesi yer alır. Hemen tüm Urartu tapınaklarının önlerinde **dîni** merasimlerin yapıldığı açık bir avlu vardır.

000509F.KULAKOĞLU 11/28

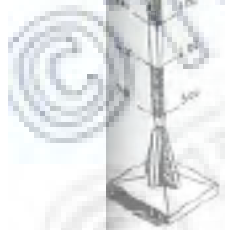

000510F.KULAKOĞLU 11/28

Altintepe'de olduğu gibi bazı örneklerde bu avlunun **etrafı** sütunlu bir galeri ile çevrilmiştir. Tapınak kapısının karşısında yer alan ve en güzel örneğini **Çavuştepe Aşağı Tapınak** (İrmuşini Tapınağı) ve Altintepe'de gördüğümüz

000511F.KULAKOĞLU 11/28

ESER ©

F.KULAKOĞLU000511AÜ00051111/28

M. Akok 1962

Plan 9

000512F.KULAKOĞLU 11/28

F.KULAKOĞLU000512AÜ00051211/28

000513F.KULAKOĞLU 11/28

F.KULAKOĞLU000513AÜ00051311/28
Resim 34 - İrmuşini tapınağı. Çavuştepe Aşağı Kale

DOCUMENTA ASIANA VI

AYANIS I

Ten Years' Excavations at Rusahinili Eiduru-kar
1989-1998

Edited by
Alfan Çilingiroğlu and Mirjo Salvini

With contributions by

E. Abay, J. Castelletti, Ö. Çevik, A. Çilingiroğlu, Z. Derin, G. Kozbe, P.I. Kuniholm,
A. Maspero, O.W. Muscarella, M.W. Newton, L. Peña Cocharro, A. Rigamonti,
I. Reindell, H. Sağlamtimur, M. Salvini, E.C. Stone, P. Zimansky

Fig. 8 - Cella and podium of the temple.

000515F.KULAKOĞLU 11/28

F.KULAKOĞLU000515AÜ00051511/28

000516F KULAKOĞLU 11/28

Fig. 16 - Stone-inlay decoration of the cella.

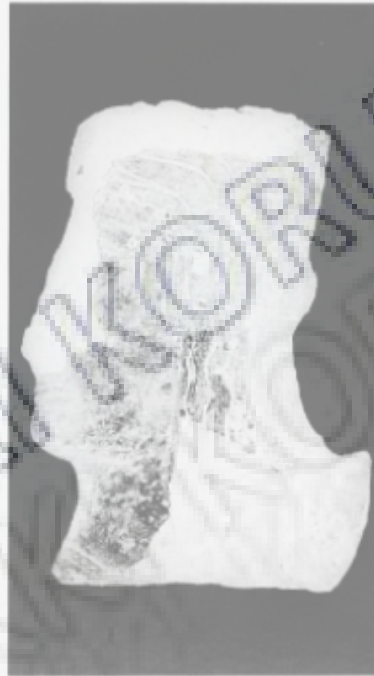
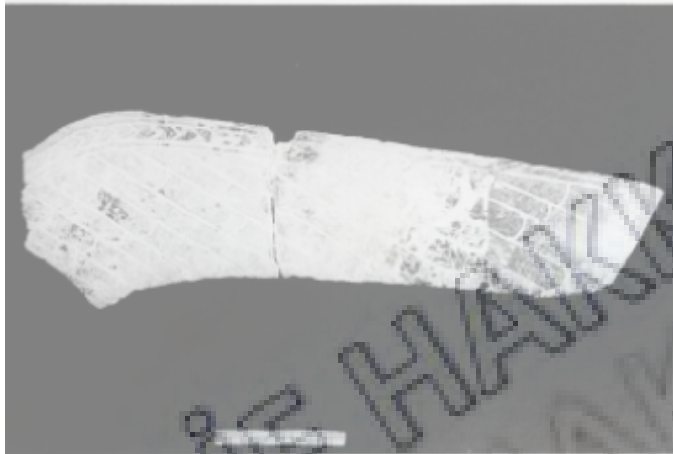
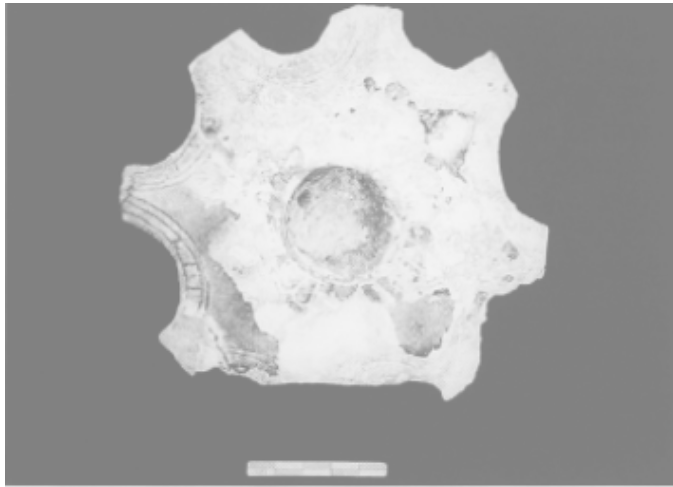

Fig. 14 - Stone-inlay decoration of the cella.

F.KULAKOĞLU000516AÜ00051611/28

000517F.KULAKOĞLU 11/28

Figs. 10, 11, 12 - Intaglio decoration in the cell.

F.KULAKOĞLU0005

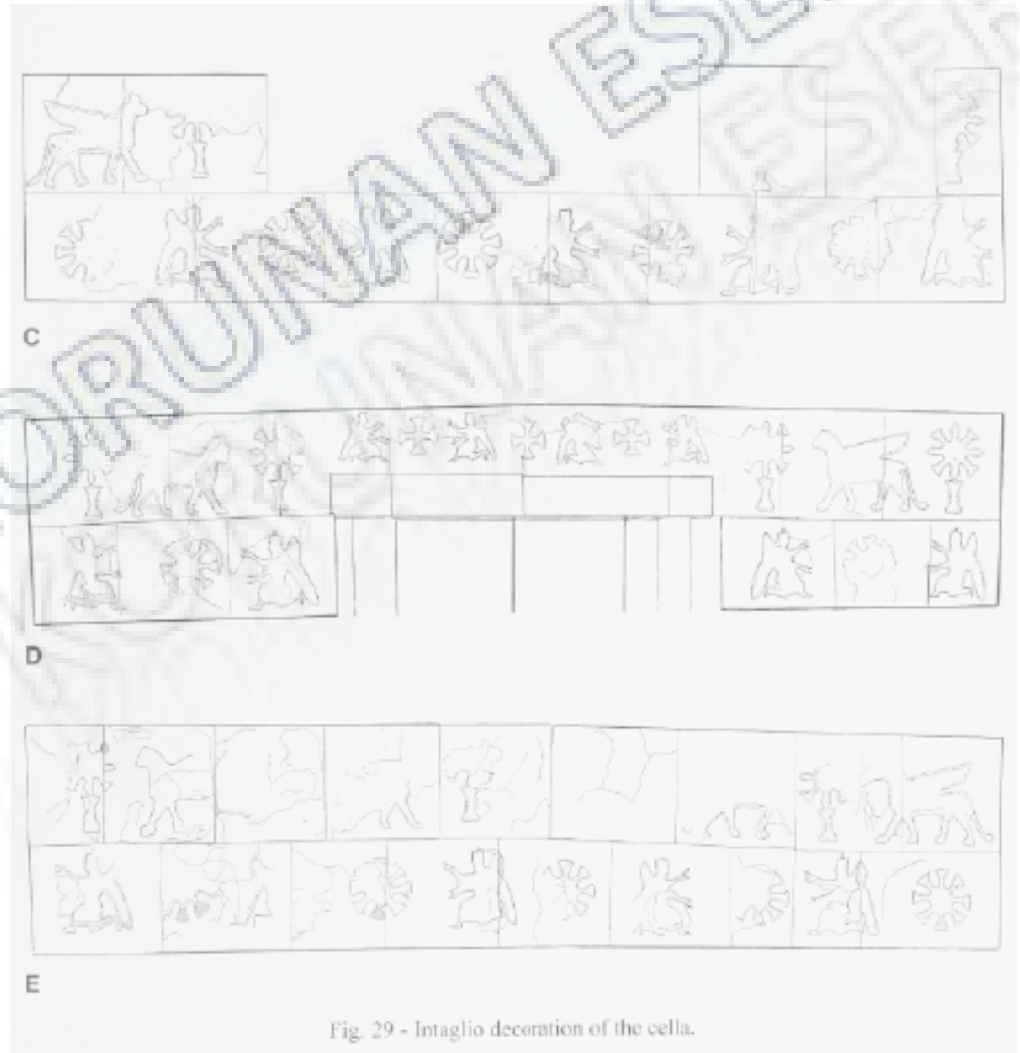

Fig. 29 - Intaglio decoration of the cella.

000519F.KULAKOĞLU 11/28

F.KULAKOĞLU000519AÜ00051911/28

000520F.KULAKOĞLU 11/28

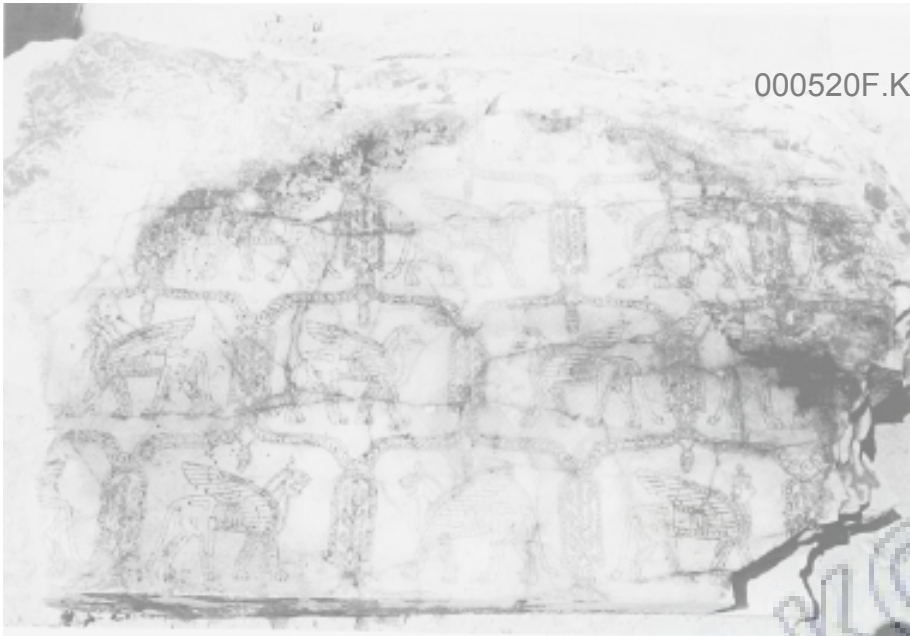

Fig. 19 - Decoration of the alabaster podium.

Fig. 21 - Winged lions and sacred trees on the podium.

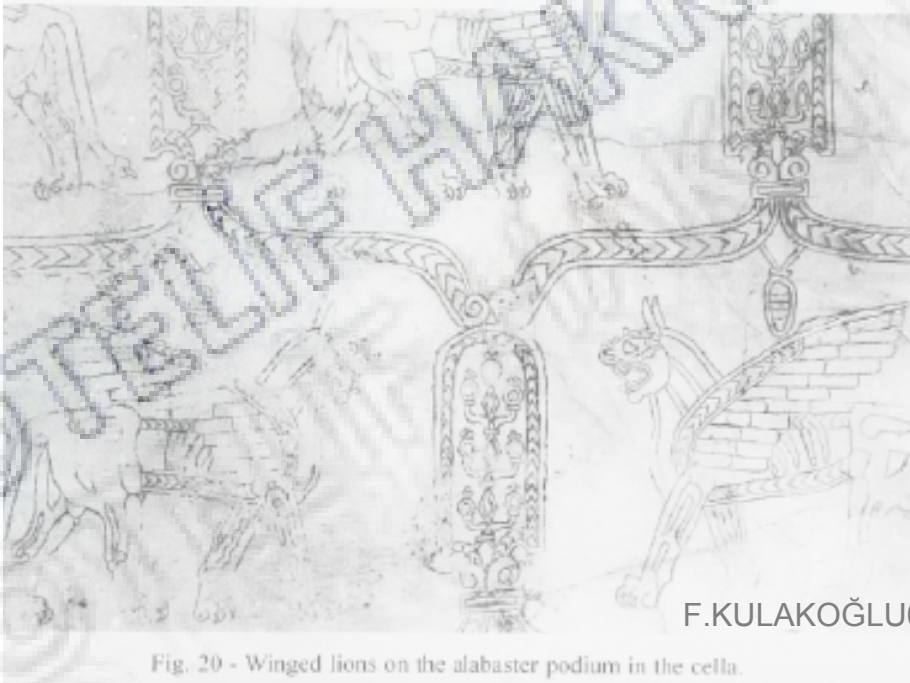

Fig. 20 - Winged lions on the alabaster podium in the cella.

F.KULAKOĞLU000520AU00052011/28

Fig. 22 - Winged lions and sacred trees on the podium.

000521F.KULAKOĞLU 11/28

Fig. 17 - Podium and its decoration in the cella.

Fig. 18 - Decoration of the podium and a mosaic *in situ*.

F.KULAKOĞLU000521AÜ00052111/28

Fig. 23 - Decoration of the alabaster podium.

000523F.KULAKOĞLU 11/28

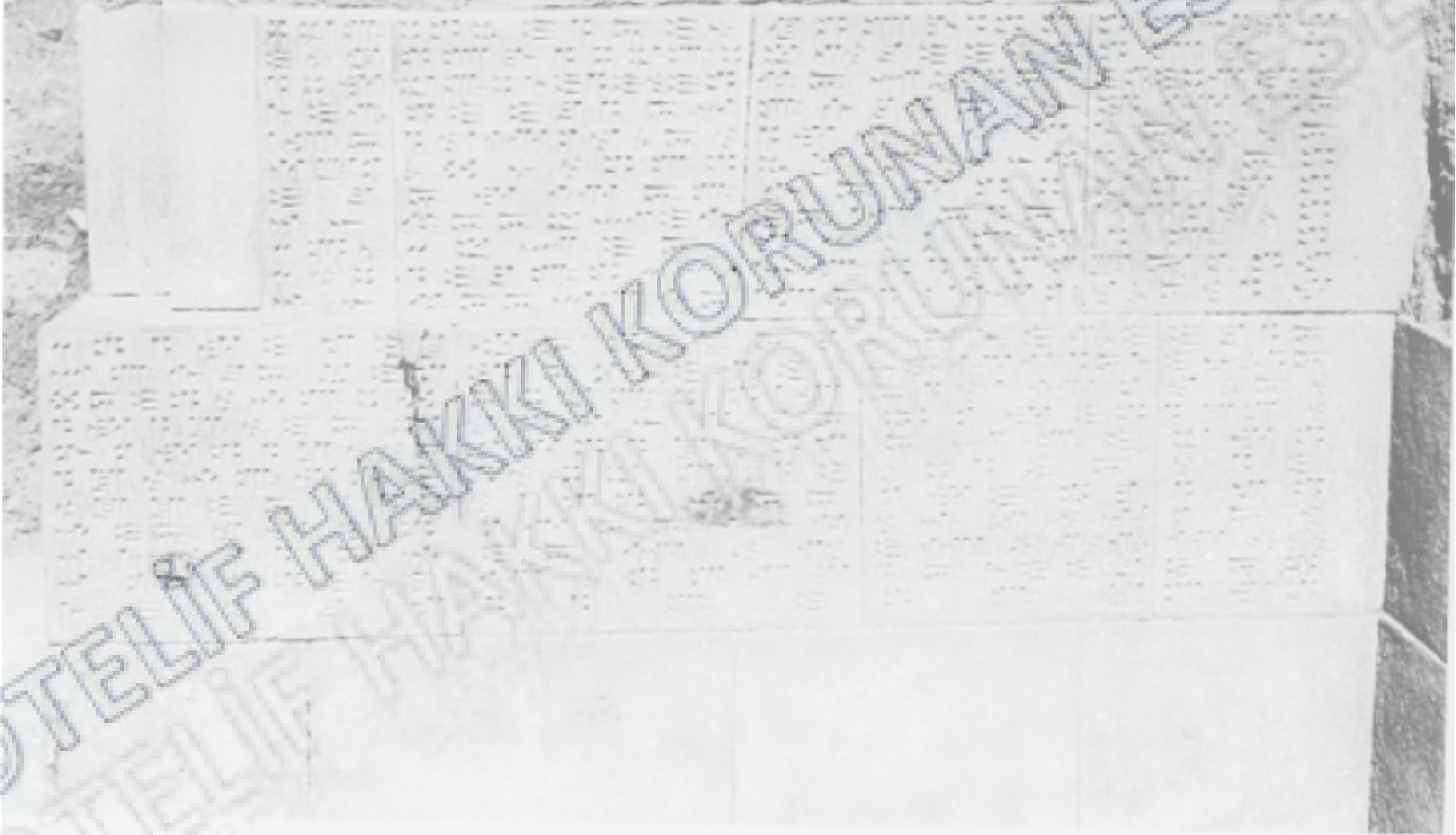

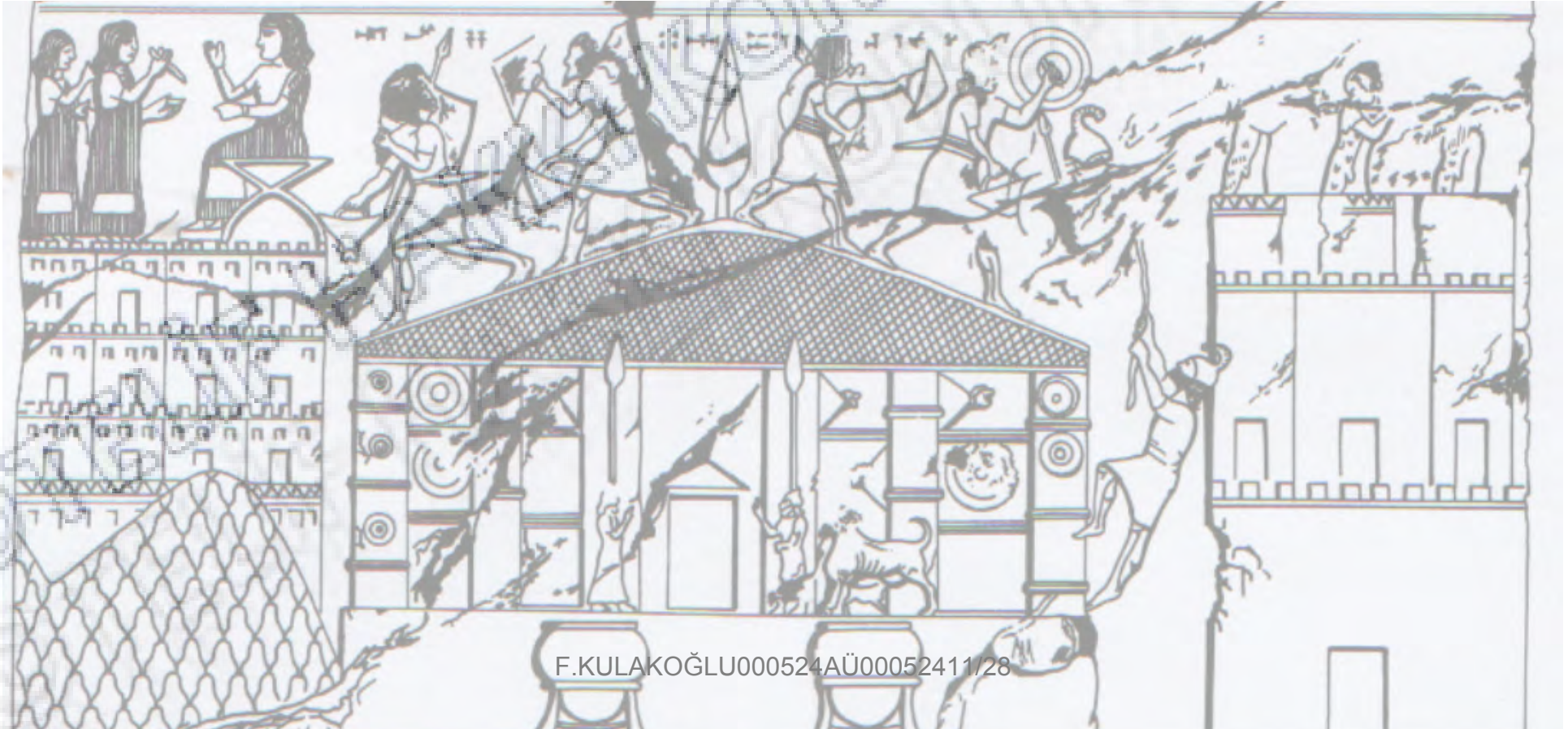
Fig. 7. Part of the temple inscription.

F.KULAKOĞLU000523AU00052311/28

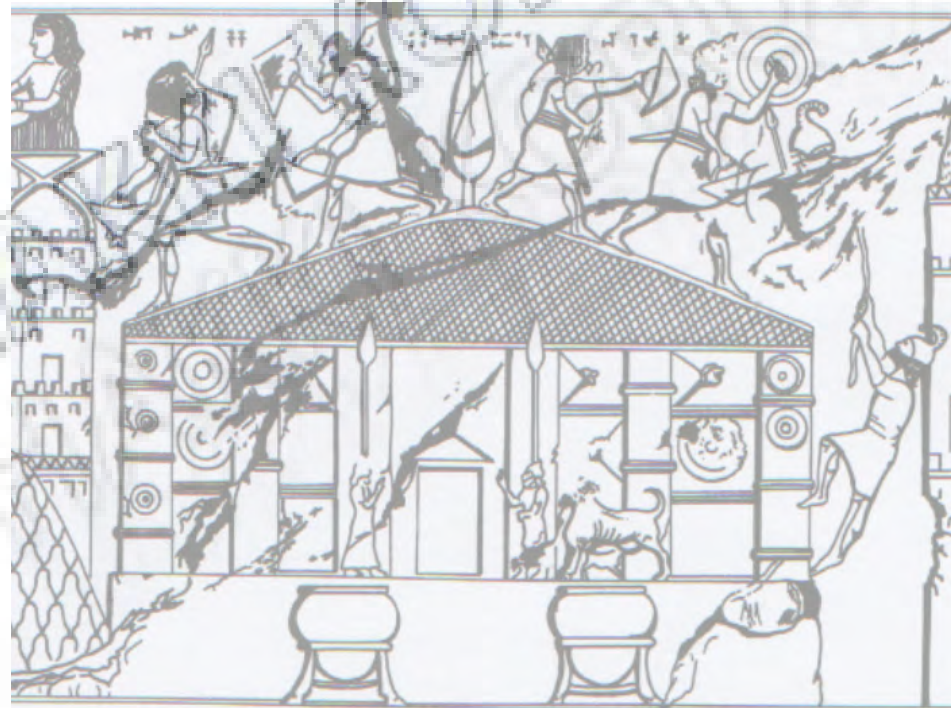
-II. Rusa döneminde inşa edilen **Ayanis Kalesi Tapnağının** yazıtı

KULE TIPLİ TAPINAKLAR ve REKONSTRÜKSİYON

Kule tipli Urartu tapınaklarından günümüze sadece bu tapınakların taş temelleri gelebilmiştir. Çoğu örnekte kireçtaşı ancak bazı durumlarda bazalt/andezit **taşı** (Çavuştepe Aşağı tapınak ve Ayanis) da kullanılarak inşa edilen taş temeller üzerinde kerpiç bir üst yapı vardır. Günümüze **ulaşmayan bu** üst yapının nasıl olduğu konusu ise Urartu tapınaklarının rekonstrüksiyonu ile ilgili farklı önerilerin yapılmasına neden olmuştur. Bu öneriler genelde Asur kralı II. Sargon tarafından M.Ö. 714 yılında yağma edilen **Musasir** tapınağı dikkate alınarak yapılmıştır. Büyük bölümü geçerliliğini yitirmiş olmasına karşın bu öneriler, II. Sargon'a ait olan ve Korsabad kabartması olarak adlandırılan eser üzerinde betimlenen tapınağın bir Urartu tapınağı olarak benimsenmesinden kaynaklanmaktadır.

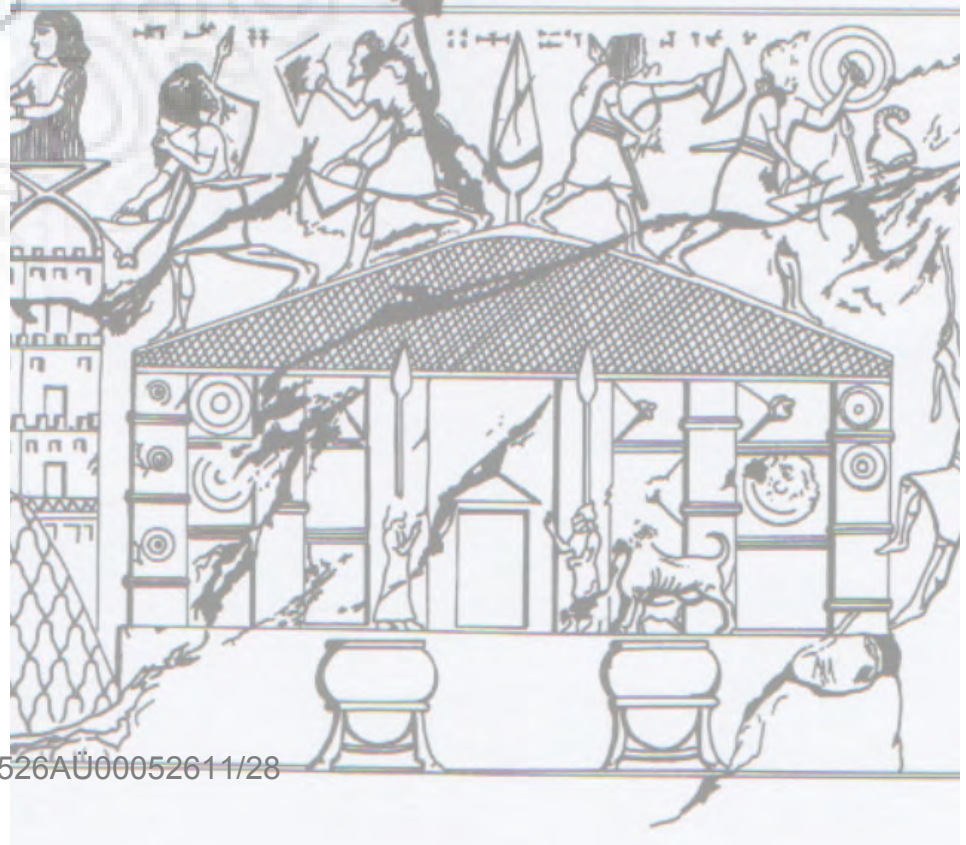

Sargon'un kayıtlarına göre Musasir kentinde kendisinin tahrip ettiği tapınak Tanrı Haldi'ye armağan edilmişti. Ancak tapınağın Urartular tarafından yapıldığı kesin değildir. Tapınak nasıl erişildiği belli olmayan yüksek bir platform üzerine oturmaktadır. Bugüne kadar kazılan hiç bir Urartu tapınağı bu şekilde bir platformun üzerinde durmamaktadır. **Aksine tapınak, önündeki açık avludan kolayca erişilebilen ve bazan bir veya iki basamakla varılan bir koridor ve kapıya sahiptir. Musasir tapınağı kesinlikle kule tipli bir bina değildir.** Aksine tapınak alçak bir yapıdır. Tapınağın içine giriş üzerinde üçgen bir mimari ögenin yer aldığı bir kapı ile sağlanmıştır.

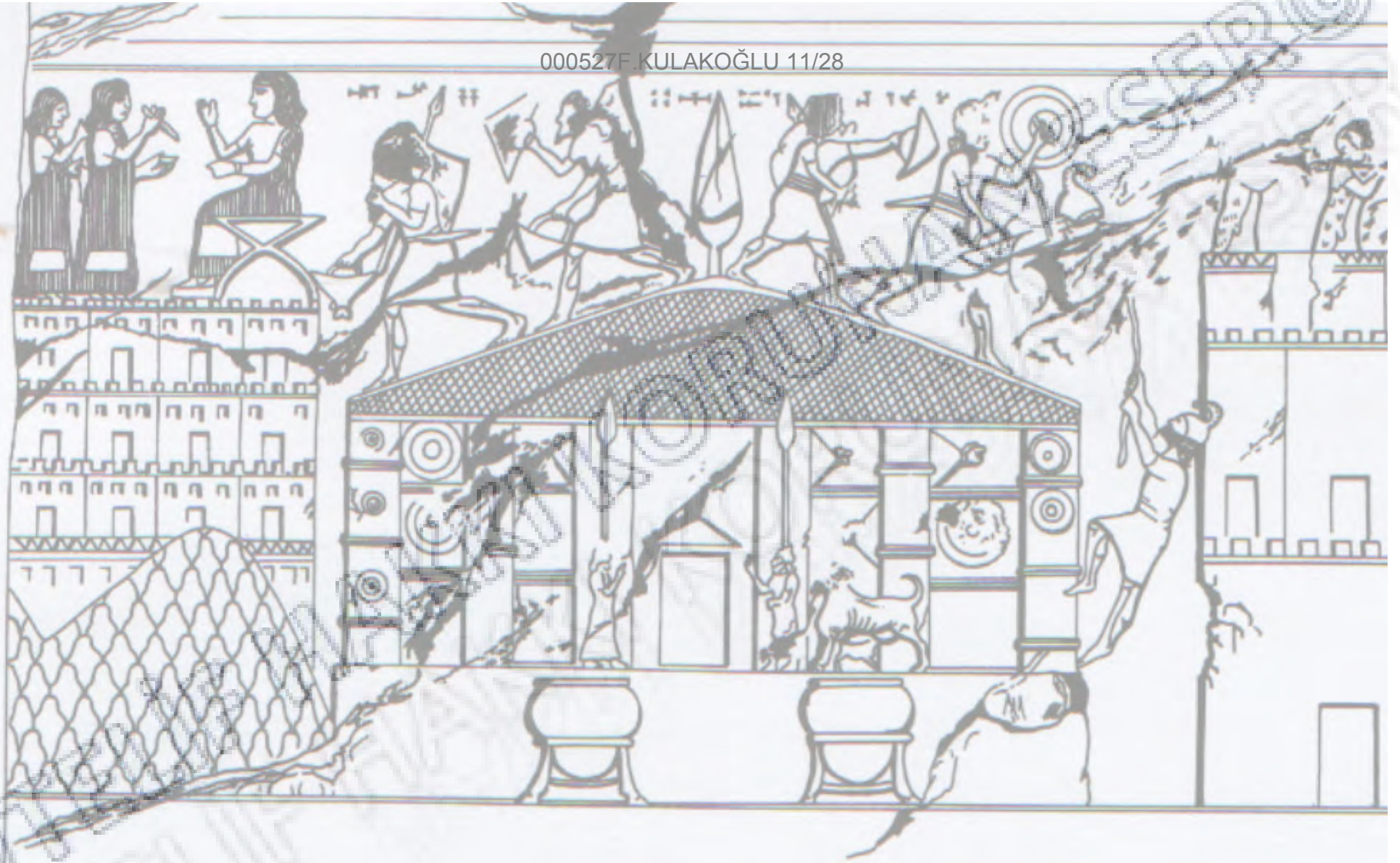

Kapının iki yanında serbest duran iki paye, payelerin iki yanında üzerlerinde kalkanların asılı durduğu duvara yapışık iki çift paye vardır. Platform üzerinde, kapının iki yanındaki serbest payelerin önünde iki mızrak, iki kapı bekçisi ve Sargon'un tapınağın yağmasını anlattığı sekizinci seferin kayıtlarında Sarduri oğlu İşpuini tarafından döküldüğü yazılı olan, bir inek ve bir buzağı heykeli vardır. Tapınağın önünde üç ayaklar üzerinde duran iki tunç kazan ve tapınağın çatısında bir mızrak yer almaktadır. **Korsabad kabartmasında tapınakla ilgili olarak betimlenen herşey, mimari dışında Urartu öğeleridir.** Yüksek bir platform üzerinde alçak bir yapı olarak betimlenen tapınak ise kesinlikle Urartu tapınağı değildir.

Asurlu sanatçının hiç bir değişiklik yapmadan betimleyerek bize aktardığı bu tapınak, bir **Musasir tapınağıdır** ve Musasir kentinin Urartuların eline geçtiği İşpuini döneminden önce inşa edilmiştir. Tapınak üzerinde görülen ve bizi tapınağın bir Urartu yapısı olduğuna yönlendiren öğeler ise tamamıyla taşınabilir elemanlar olup kentin Urartular tarafından ele geçirilmesinden sonra, bir başka deyişle, Musasir tapınağının Tanrı Haldiye adanması ile birlikte tapınak üzerine koyulmuşlardır. Bu nedenle Urartu tapınağının kökeni veya rekonstrüksiyonu ile ilgili yapılacak her türlü tartışma Musasir tapınağından başlamalı olarak yapılmalıdır.

000527F.KULAKOĞLU 11/28

Çizim 36- Korsabad Kabartması: Musasir Tapınağı ve yağması

000528F.KULAKOĞLU 11/28

F.KULAKOĞLU000528AÜ00052811/28

Urartu kule tipli tapınaklarının ne tür çatı ile örtüldüğüne ait arkeolojik belgeler yoktur. Ancak İran'daki Zindan-ı Süleyman veya Ka'bah'-i Zarduşt gibi Akamenid kule tapınakları dikkate alınırsa Urartu tapınaklarının da **alçak bir piramidal çatı** ile örtüldüğü söylenebilir.

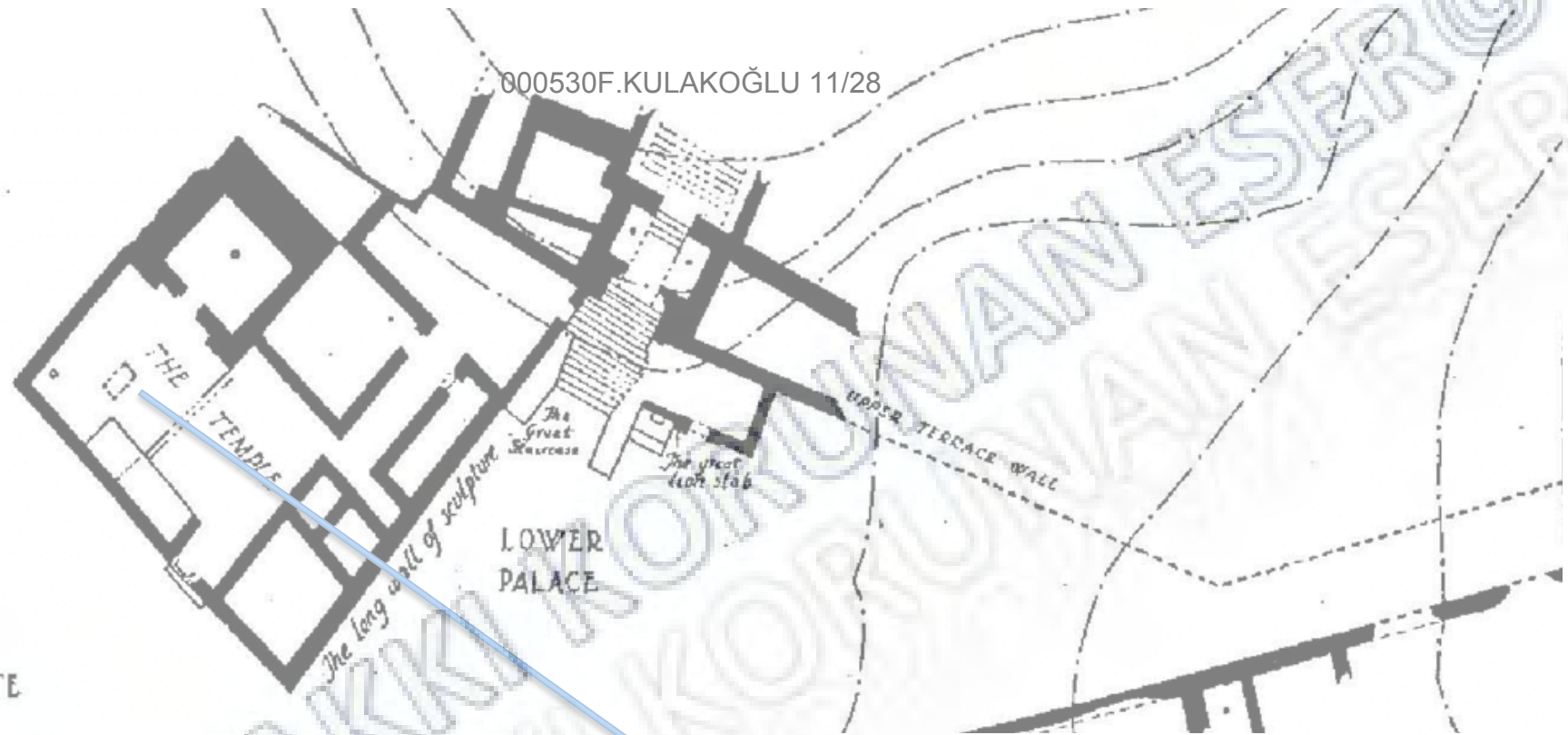
Tapınak duvarlarında pencere olmaması büyük olasılıktır. Cellaya ışık sadece kapının açılması durumunda girebilirdi.

Yukarıda savılan özellikleri ile Urartu **kule tipli tapınaklarının Doğu Anadolu'ya nasıl ve nereden geldiği kesin değildir**. Urartu'da inşa edilen en erken kule tipli tapınağın gelişmiş şekli ile karşımıza çıkışına dikkat etmek gereklidir. Bu durum Patnos Aznavurtepe'deki tapınağın mimari gelişimini M.Ö. 9. yüzyılın sonuna gelmeden tamamlamış olduğunu gösterir. Böyle bir mimari gelişim için ise uzun bir süre gereklidir. Urartu Beylikler döneminden M.Ö. 9. yüzyıla katlar bu gelişimin gerçekleşebileceği yeterince uzun bir dönem vardır. Ancak Urartu halkının bu erken dönemde, bu tip yapılar inşa ettiklerine dair hiç bir kanıt yoktur. **Yakındoğu panteonuna Urartu hanedanlığının yarattığı olarak giren Tanrı Haldi gibi Urartu tapınağı da merkezi otoritenin herhangi bir prototipi olmaksızın getirdiği bir tapınak planı da olabilir**.

Kuzey Suriye'de M.Ö. birinci binin başlarında Karkamış kentinde inşa edilen dikdörtgen planlı tapınağın Urartu kule tapınaklarına köken teşkil edebileceği görüşü de tartışmalıdır.

000530F.KULAKOĞLU 11/28

KING'S GATE

ROYAL BUTTRESS

PROFESSIONAL BUTTRESS

THE HERALD'S WALL

F.KULAKOĞLU000530AÜ00053011/28

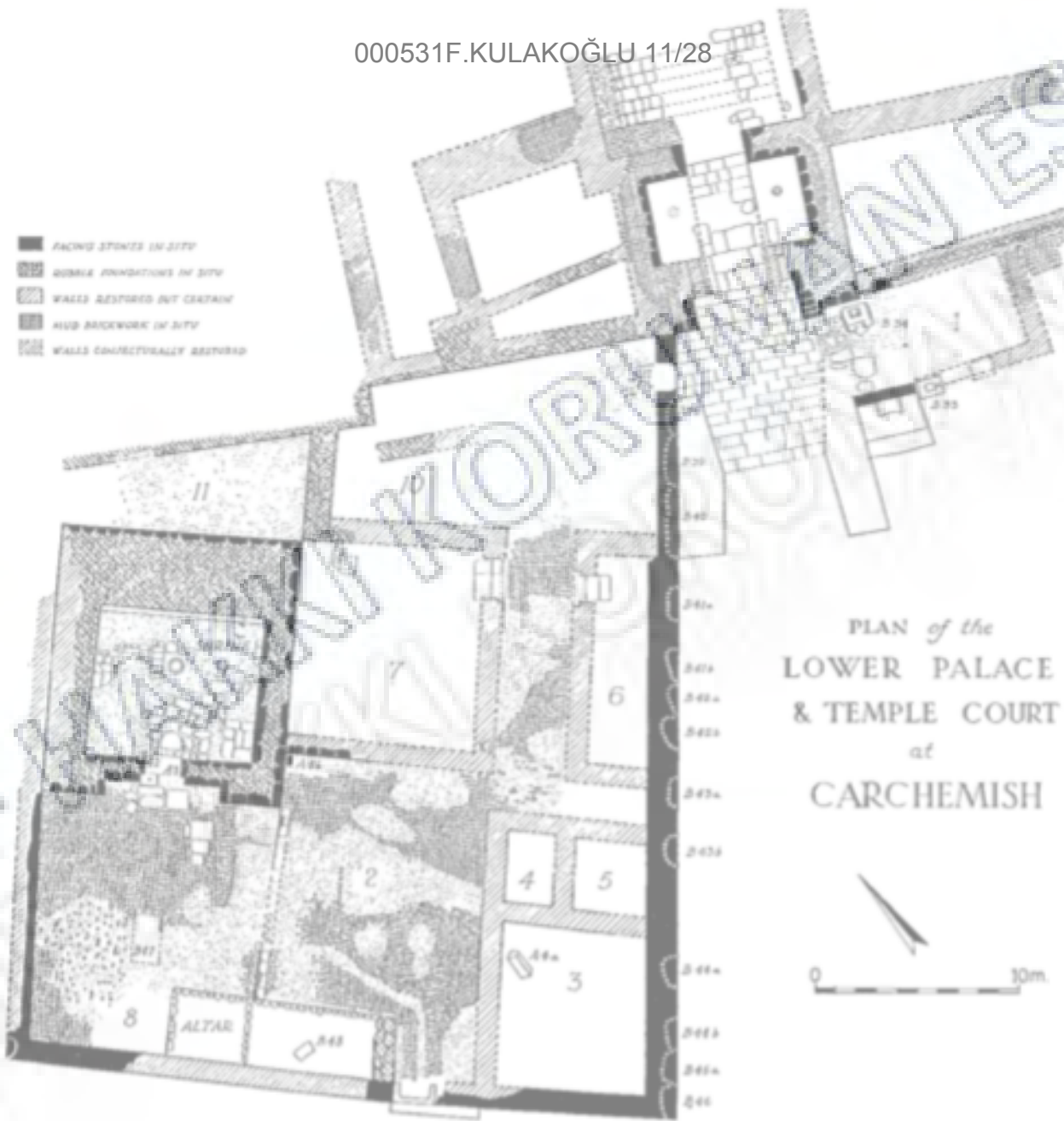
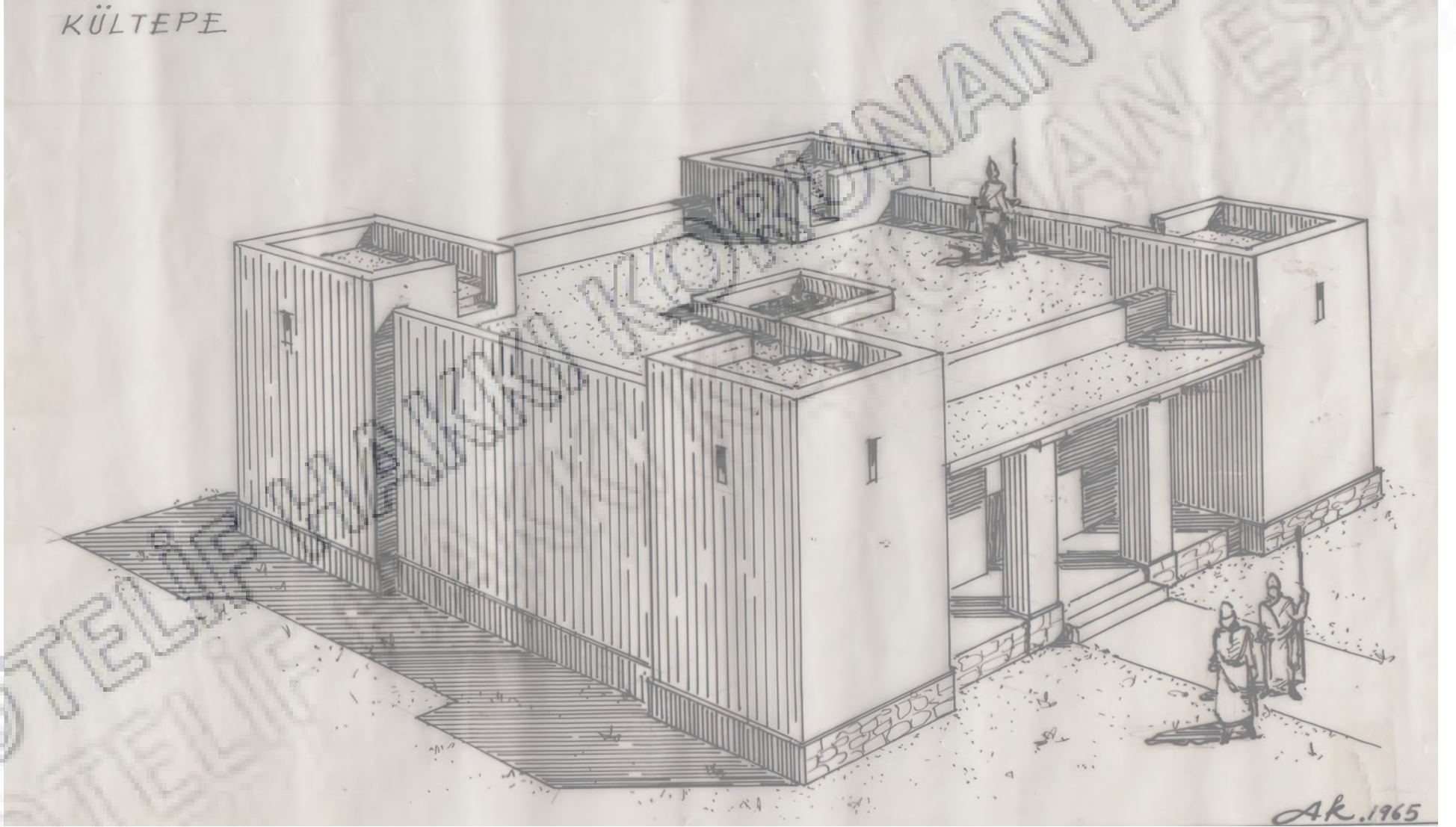

Fig. 4. The Temple of the Storm God, Carchemish (after *Carchemish III*: Pl. 29).

000532F.KULAKOĞLU 11/28

KÜLTEPE

F.KULAKOĞLU000532AÜ00053211/28

2. Dikdörtgen planlı tapınak

000533F.KULAKOĞLU 11/28

Urartu tapınak mimarisinde **ikinci örnek olarak karşımıza çıkan Arin-Berd'deki dikdörtgen planlı tapınak**, yukarıda sözü edilen Karkamış tapınağı ile çok yakın bir plana sahiptir.

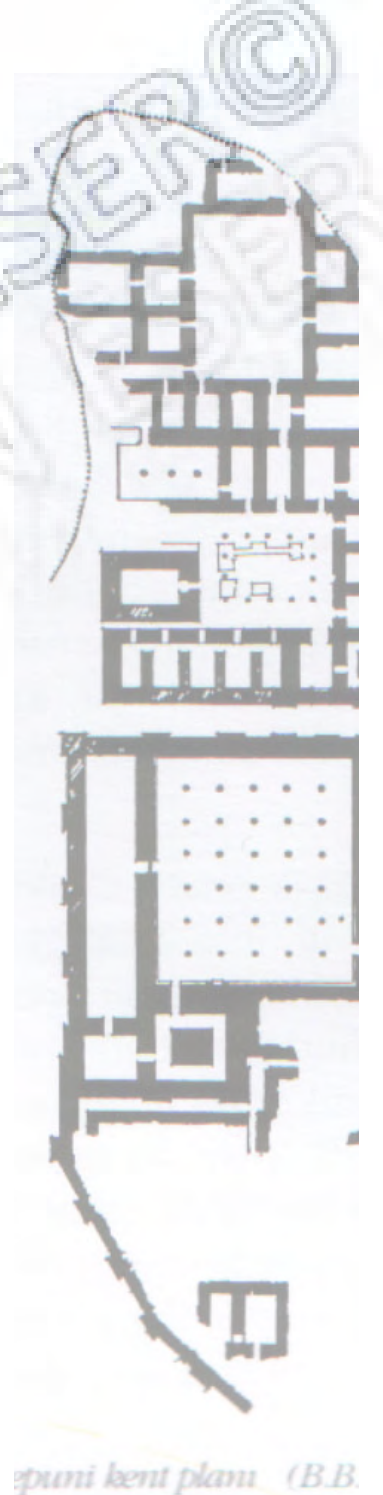
Tapınağın köşelerinde kule tipli Urartu tapınaklarında gördüğümüz **risalitler yoktur**.

Tapınağın **cellası** diğer Urartu tapınaklarının aksine **dikdörtgen** planlıdır.

Arin-Berd tapınağının kalede bulunan yazıtlar yardımıyla I. Argiştî dönemine tarihlendiği ve **Tanrı Ivarşa'ya adandığı** bilinmektedir. Karkamış tapınağı Haberciler Duvarı'nın karşısında, Kabartmalı Uzun Duvar'ın bir bölümünü sınırladığı kutsal alan içinde yer almaktadır. Tapınağın ölçüleri 13.0 X 11.80 metredir.

Karkamış tapınağı M.Ö. 900 yılları civarında kral Katuwas tarafından kentin Fırtına Tanrısına adanmıştır. Ancak tapınağın yer aldığı kutsal alanın daha erken tarihlenebileceği konusunda veriler vardır.

Karkamış tapınağı ile Urartu Arin-Berd tapınağı arasındaki plan benzerliği, Urartu kule tipli tapınaklarının kökeninin M.Ö. birinci binyıl Kuzey Suriye sanatında olabileceği konusunda önerilerin yapılmasına neden olmuştur. Karkamış planına sahip tek Urartu tapınağının, Aznavurtepe, Körzüt ve Yukarı Anzaf gibi bir çok Urartu kule tipli tapınağından sonra inşa edilmiş olması bu benzerlik için başka nedenler aramamızı gerekli kılmaktadır.

000534F.KULAKOĞLU 11/28

F.KULAKOĞLU000534AÜ00053411/28

000535F.KULAKOČLU 11/28

VARŞA

ARİN-BERD

F.KULAKOČLU000535AÜ00053511/28

Urartu kralı **I. Arğiști'nin saltanatının 5. yılında** (M.Ö.782) Gökçe Göl civarında yaptırdığı yeni bir kente **Ir(e)puni** adını verdiği ve bu kente Hate ve Supani ülkelerinden, birinci ve ikinci yıl seferlerinin sonunda, getirttiği binlerce **göçmeni** yerleştirdiği bilinmektedir. Arin-Berd'te yapılan arkeolojik kazılar, bu kentin, I. Arğiști'nin inşa ettirdiği Ir(e)puni kenti olduğunu ve kent için yaptırılan dikdörtgen planlı tapmağın da aynı kral tarafından, **bir Luwii tanrısı olan İvarşaya** ithaf edildiği bilinmektedir.

Meherkapı tanrılar listesinde adı geçmeyen bu tanrının M.Ö. 8.yüzyılın başlarında **Hate ve Supani ülkelerinden Gökçe Gol civarına getirilen göçmenler ile Urartu topraklarında kutsanmaya başlandığı kesindir.** Bu nedenle Urartu tapınak mimarisindeki tek dikdörtgen planlı örnek olan Arin-Berd İvarşa tapınağı, M.Ö.8.yüzyılın başlarında Kuzey Suriye ve Güneydoğu Anadolu'dan, savaş ganimeti olarak alınan savaşçı ve yakınlarının, Urartu'nun bir uç bölgesine yerleştirilmesi ile bu topraklara gelmiştir. **Doğu Luwi halkı olarak bilinen bu insanlar, beraberlerinde Hate ve Supani ülkelerinden getirdikleri kültürü yeni yerleştikleri kuzey ülkelerinde uygulama şansını kazanmışlar, sonuçta kendi tapınaklarını inşa edebilmiş ve kendi tanrılarına tapınabilmişlerdir.** Kanımızca Arin-Berd tapınağının Urartu sınırları içinde tek örnek olarak kalması bu şekilde açıklanmalıdır.

3. Urartu tapınak mimarisinde gördüğümüz üçüncü değişik örnek ilk iki tapınak planından tamamen farklı olup inşa edildiği yörede kule tipli gelenekleşmiş Urartu tapınaklarından etkilenmeden ortaya çıkmış olmalıdır.

Bir önceki örnekte olduğu gibi bu tapınak, I. Argiştı dönemine ait olan Arin-Berd kentinde, sitadelin ortasında inşa edilmiştir.

PLATFORM CELLALI TAPINAK:

Tapınak önde altışardan iki sıra sütuna sahip bir portiko, portikonun arkasında ölçüleri 40 X 8 metreye ulaşan ince uzun bir mekan ve bu mekana bağlı biri cella olan iki odadan meydana gelmiştir.

Cella olarak tanımlanabilecek odanın ortasında kare planlı bir platform vardır.

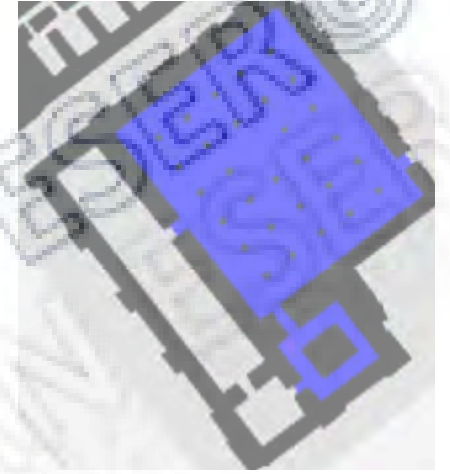
Platform topraktan yapılmış ve üzeri taş ile kaplanmıştır.

Kule tipli Urartu tapınakları ile plan şeması açısından tek benzerliği tapınağın önündeki açık avludur.

Tapınak avlusunda sütunlu galerilerin var olduğu kule tipli Urartu tapınakları Çavuştepe Yukarı Tapınak ve Altıntepe'de görülebilir.

Arin-Berd sütunlu tapınağının **Urartu** mimarisine nereden ve nasıl geldiği bilinmemektedir. Bu tip bir tapınak planı da Urartu'ya komşu olan hiç bir ülke mimarisinde yoktur. **Urartu** dini mimarisinde hiç bir zaman gelenekleşmemiş olan bu tapınak planının Urartu'nun kuzey eyaletlerinde, çeşitli yollarla buraya getirilen veya burada Urartu'dan önce yaşayan ve Urartulu olmayan bir halk topluluğu tarafından uygulanmış olduğu düşünülebilir. Standart planlı Urartu tapınaklarından çok farklı olan son iki tapınak planının, Urartulu olmayan halkların nüfus aktarımı yoluyla yoğun olarak yerleştirildikleri bölge içinde bulunduğu unutulmamalıdır. Son iki plan şeması Urartu sınırları içinde bir kez bile tekrarlanmamış ve kule tipli standart Urartu tapınak planının Urartu dini mimarisi için gelenekleşmesine olumsuz hiç bir etkisi olmamıştır.

Ancak bu, plan tipinden farklı olarak II.Rusa zamanında Karmir-Blur (Teişebani) sarayı kompleksi içinde iki adet platformlu tapınak da inşa edilmiştir.

000539F.KULAKOĞLU 11/28

F.KULAKOĞLU000539AÜ00053911/28

*II. Rusa'nın kenti
Karmir-Blur:
Teişebani*

Açikhava tapınakları:

Urartu'da dini merasimlerin gerçekleştirildiği bir başka tapınak türü de açikhava tapınakları veya diğer bir tanımla açikhava kırsal alanlarıdır.

En güzel ve gelişmiş örneğini Van Kalesinin kuzey eteklerinde gördüğümüz açikhava tapınağı, Argiştı oğlu **II. Sarduri** tarafından inşa edilmiştir. Yöre halkı arasında "**Analı-kız**" olarak adlandırılan alanda ele geçmiş olan çivi yazılı taş bloklar, II. Sarduri'ye ait en önemli yazıtları oluşturur.

Alanın güney fasadı üzerine oyulan iki anıtsal niş ve bu nişlerin önündeki anakayaya oyulmuş düz alan, kutsal alanın temel öğelerini oluşturur. Güney fasad boyunca doğu-batı doğrultusunda uzanan platformlar ve batıda kayaya oyulan kurban kanalları, kutsal alanı tamamlayan diğer öğelerdir.

Platformlar merasim sırasında kesilen hayvanların bazı parçalarının tanrıya sunulması için kullanılmıştır. Kurban kanlarının veya libasyon sıvısının aktığı kanalların boyutları bu alanda yoğun bir kullanımın varlığına işaret eder. Analı-Kız açikhava kutsal alanında yılın hangi mevsiminde ve hangi amaçla merasim yapıldığı bilinmemektedir. Ancak alanın bir açık hava kutsal alanı oluşu, yeni yılın gelişini kutlamak amacıyla bazı merasimlerin yapıldığını gösterebilir.

000542F.KULAKOĞLU 11/28

F.KULAKOĞLU000542AÜ00054211/28

000543F.KULAKOĞLU 11/28

F.KULAKOĞLU000543AÜ00054311/28

Analı-Kız kutsal alanına benzeyen bir başka alan **Çavuştepe Yukarı Kale'de** ortaya çıkmıştır. Burada da anakaya işlenerek elde edilen düz bir kaya fasadı ve bu fasadın önünde yine kayaya oyulmuş geniş bir düz alan vardır. Ancak Analı-Kız'daki nişleri burada bulmak mümkün değildir.

Benzer amaçlı bir başka kutsal alan **Elazığ Kaleköy** kazılarında gün ışığına çıkarılmıştır. İki nişten oluşan kutsal alan Orta Demir Çağa aittir. Kalenin bir dönem Urartular tarafından kullanılmış olmasına karşın nişlerin de Urartu yapımı olduğu kesin değildir.

Çavuştepe

100m
© Baedeker

Ruins of the Urartian Royal Castle

Access road

Upper
Castle

Castle moat

Outer
ward

- 1 Princes' burial site
- 2 Workshops
- 3 Provision store
- 4 Temple forecourt
- 5 King's Tower
- 6 Kitchen
- 7 Toilet

Palace
Buildings

Temple area

Castle moat

000546F.KULAKOĞLU 11/28

F.KULAKOĞLU000546AÜ00054611/28

000547F.KULAKOĞLU 11/28

F.KULAKOĞLU000547AÜ00054711/28

Altıntepe'de bulunan **kutsal alan**, açık hava kutsal alanları içinde önemli bir yere sahiptir. Mimarisi kadar burada gerçekleştirilen **libasyon kurbanı** açısından da önemli olan Altıntepe kutsal alanı, 1. Nolu mezara bitişik olarak bulunmuştur.

7.75 metre genişliğinde ve 11.70 metre uzunluğunda olan alanın üstü açıktır. Açık hava kutsal alanının kuzey duvarına yakın bir noktada kaideleri üzerinde durdukları anlaşılan boyları 2.30 metreyi bulan **dört adet stel** ve stellerin ikincisinin önünde çapı 0.50 metre olan bir benzeri Ayanıs "Payeli Salonda" bulunan **daire şeklinde bir libasyon sunağı** vardır.

000549F.KULAKOĞLU 11/28

F.KULAKOĞLU000549AÜ00054911/28

SARAYLAR

000550F.KULAKOĞLU 11/28

Urartu mimarisinde kule tipli tapınakların dışında **standart bir plan semasına** sahip yapılar veya **yapı kompleksleri bulmak oldukça zordur**. Hemen her Urartu kalesi içinde inşa edilen sarayların da standart bir plan göstermediği gözlenir. Kalenin inşa edildiği farklı yörelerde veya aynı bölge içinde yeralan kalelerde farklı plandaki uygulamalara ait örneklerin sayısı bir haylidir. Hatta daha da ileri gidilerek söylenebilir ki; plan seması açısından birbiri ile aynı olan iki saray gösterilebilmesi olanaksızdır. Bu durum, sarayın inşasının aynı kralın saltanatı dönemine rastlasa bile aynıdır.

Urartu mimarlığı içinde saray olarak nitelendirilebilecek yapıların sayıları bir hayli fazladır. Bugüne kadar kazısı yapılmış hemen bütün Urartu kaleleri içinde bir saray yapısı bulmak mümkündür. Krallığın erken dönemlerinden başlamak üzere inşa edilmiş sarayların **en erkeni Başkent Tuşpa'da (Van Kalesi) yer almalıdır**. Ancak kalenin Urartu döneminden sonraki yoğun kullanımı, buradaki erken saray yapıları ile ilgili fazla bilgi bırakmamıştır. Van Kalesinde sitadel surlarının içinde (güneyinde) kazılan anıtsal taş bloklarının bir saraya ait olması gereklidir. **Kalenin batı yönünde yapılan çalışmalar, bu bölümde olasılıkla kral I. Argiştiye ait bir "Yeni Sarayın" var olduğunu göstermiştir**. Sadece ana kaya üzerindeki taş yataklarından izlenebilen saraya ait duvar kalıntıları günümüze kadar ulaşmamıştır.

Kazısı yürütülmekte olan Yukarı Anzaf Kalesi'nde ortaya çıkartılan tapınak ile bağlantılı bir saray yapısının var olması da mümkündür. Ancak bu yapıların planları şimdilik belli değildir.

- Patnos yakınlarında inşa edilen **Giriktepe sarayı**, Şimdilik en erkene tarihlenen ve planı bilinen yapılar arasındadır. Doğu-batı doğrultusunda inşa edilen saray, 24 x 7.5 metre ölçülerinde bir dikdörtgendir ve içinde çatıyı taşıyan sütunlar vardır. Kuzeyde yeralan bir koridor, ana mekanı mutfak olarak kullanılan mekanlardan ayırır. Sütunlu salonun duvarlarındaki iki basamaklı nişler duvarları süsler. Sarayın bahçesinde ortaya çıkartılan Urartu kuyusu içinden MÖ. erken 8. yüzyıla ait önemli buluntular elde edilmiştir.

960'lı yıllarda Bilim Dünyasında Doğu Anadolu ve Urartu tarihine olan ilginin artmaya başladığı görülür. Bu çerçevede Ankara'dan Müzeci Raci Temizer ve Filolog Prof. Dr. Kemal Balkan Patnos-Aznavurtepe ve Giriktepe'de araştırmalara başlarlar. Aznavurtepe Urartu Krallığı'nın Van Gölü'nün kuzeyine ve batısına yayılma amacı doğrultusunda inşa ettiği büyük bir merkez, güçlü surlarla kuşatılmış stadel ve aşağı yerleşmesi olan bir kenttir. Bu kentle ilgili ayrıntılı değerlendirmeleri bir sonraki yazıya bırakarak burada Giriktepe hakkında birçok bakımdan dramatik olan gelişmeleri aktarmak istiyorum. Günümüze kadar arkeolojik kazılarla bilim dünyasına tanıtılan Urartu yerleşmeleri, Aznavurtepe gibi, içinde tapınak, saray, depolar, sarnıçlar olan kentlerdir. Temizer ve Balkan ekibi Patnos'ta yerel halktan aldıkları bilgilerle, ilçe merkezinin hemen güneydoğusunda, Üçbulak deresinin batı kenarındaki Giriktepe höyüğünün üzerinde olasılıkla Urartu döneminden bir yapı kalıntısı olduğunu öğrendiler. Aznavurtepe'den daha küçük olduğu için kolay kazılabilir ve kısa sürede sonuç alınabilirdi. Böylece iki alanda birlikte kazı yapmaya karar verdiler. Arkeoloji bilimi ve Ağrı'nın kültürel zenginliği bakımından üzücü gelişmeler de bu noktada başladı. Kazı çalışmaları başladıktan kısa süre sonra Giriktepe'de, yaklaşık 2000 metrekare büyüklüğünde, "saray" olarak tanımladıkları, iki katlı Urartu yapısının olduğu anlaşıldı. Büyük bir bey konağı olarak inşa edilmiş olan bu yapı bir yangınla yıkılmıştı. İçinde kullanılan her şey odalarda, yıkıntılar içindeydi. Arkeologlar bu durumu büyük bir şans olarak nitelendirir. Çünkü bilgi alabilecekleri bütün buluntular yerli yerinde günümüze ulaşmıştır. Burada durumu daha da ilginç ve biraz da dramatik hale getiren, yapıda yaşayanların da binanın molozları altında kalmış olmalarıydı. Tam 44 kişinin, günlük eşyaları ve takılarıyla birlikte duvar diplerinde kalmış iskeletleri bulundu. Böyle bir duruma diğer Urartu merkezinde rastlanmamıştı. Anlaşıldığı kadarıyla Urartu Devleti'nin yıkılış sürecinde yaşanan karmaşa ve yağmada Giriktepe konağında yaşayanlar kaçma fırsatı bulamamışlardı.

000553F.KULAKOĞLU 11/28

F.KULAKOĞLU000553AU0005531 1/28

Giriktepe kazılarında Urartu sanatı, tarihi ve kültürüne katkı yapabilecek oldukça zengin buluntular elde edildi. Bu buluntular Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi'ne nakledildi ancak ne yazık ki günümüze kadar bunlarla ilgili yayın yapılmadı. Kazı ekibinin yayınladığı iki makale, Aznavurtepe ve Giriktepe kazılarının genel sonuçları hakkındadır ve Giriktepe'den yalnızca 3 resim bulunmaktadır. Yapının planını ve buluntuların durumunu gösteren çizimler ise ulaşılması zor arşivlerin tozlu raflarında beklemektedir. Aradan 50 yıla yakın süre geçmiş olmasına rağmen ulaşılamayan bu kayıtlar konunun bir diğer çarpıcı yanıdır.

Son dramatik gelişme ise Giriktepe kazıları sonrasında yaşanmıştır. Yapı kazıldığında 1.30 m kalınlığındaki duvarları birkaç metre yükseklikte, avlusundaki kuyusu, odaları, sekileri, ocak ve diğer birimleri sağlam durumdaydı. Ancak ekiplerin ayrılmasından sonra doğa ve definecilerin insafına terk edilen Urartu konağının görüntüsü günümüzde içler acısıdır. Yapının kerpiç duvarlar erimiş, bazı bölümleri defineciler tarafından kazılmıştır. Çevresinde hızla artan yapılaşma ise, burada bulunması muhtemel Urartu köy yerleşmesi üzerine yeni bir tabaka oluşturmaktadır. Bir uygarlık ve özellikle de yıkılış süreci hakkında önemli bilgiler veren Giriktepe'nin korunması ve bölge turizmine kazandırılması için başta Kültür Bakanlığı, bölge Müzesi ve diğer yerel ilgililerin bu yapının günümüzdeki durumunu, geç olmadan, yerinde görmeleri gerekmektedir.

I. Argiști tarafından inşa edildiğini belirttiğimiz, **Arin-Berd'teki (Erepani)** saray, gelişmiş bir plana sahip olması açısından önemlidir. Saray, Ivarşa tapınağının etrafında, tapınak ile bağlantılı olarak inşa edilmiştir. Saray, **bağımsız farklı mekanlardan ve bu mekanları birbirine bağlayan koridorlardan, avlulardan meydana gelmiştir.** Ivarşa tapınağının önündeki avlunun arkasında inşa edilen üç mekan ile geçilen nişli odanın taht odası olduğu tahmin edilmektedir. Benzer nişlerin Giriktepe'de de olduğuna dikkat edilmelidir. Aynı kral dönemine tarihlenen Armavir-Blurdaki (Argiştihinili) saray da bağlantıları avlular ve koridorlar ile sağlanan farklı mekan topluluklarından oluşur. Kalenin Urartu Krallığının sonuna kadar kullanılmış olması, farklı zamanlarda yeni eklemelerin yapılmasını gerekli kılmıştır. Bu nedenle saray planı da bu gelişmeye bağlı olarak büyümüş ve hiç bir standartlaşma belirtisi gösterememiştir.

F.KULAKOĞLU00055AŞ 05551128

000556F.KULAKOĞLU 11/28

IVARŞA

F.KULAKOĞLU000556AU00055611/28

Urartu kaleleri içinde inşa edilen sarayların kalenin kurulduğu tepenin topografik yapısına bağlı olarak planlandığı ve öncelikli amacın araziyi en rasyonel şekilde kullanmak olduğuna ait bir çok örnek vardır. Yerleşme yerinin etrafını çeviren sur duvarlarının ve terasların yardımıyla elde edilen alan içinde kurulan saray ve diğer yapılar, topografik yapı ve elde edilen inşaat alanına bağlı olarak yapılmışlardır. Bu nedenle Urartu yerleşim sahası içindeki birçok saray veya yapının, fonksiyonları benzer olsa da, arazi planları değişiktir.

Gürpınar Ovasında M.Ö. 8. yüzyılın ilk yarısında kral **II. Sarduri** tarafından inşa edilen saray da bu anlayış ile planlanmıştır. Tepenin kayalık bir kütle oluşu, sarayın inşasında kayaların yer yer oyularak kullanılmasını gerektirmiştir. Kalenin batısında inşa edilen sarayın zemin katında kayalara oyulan veya yapay olarak yapılan payeler vardır. İki katlı olduğu ikinci kata çıkan merdivenlerden anlaşılan sarayın su ihtiyacı, yine kayalara oyulan sarnıçlar ile sağlanmıştır.

Saray ile tapınak arasında varolan uzun koridorlar bu iki yapıyı birbirine bağlar. Ancak tapınak, geniş avlusu ve çekirdek tapınaktan koparılmış magazin yapıları ile tek başına duran bir yapıdır. Arin-Berd, Altıntepe veya Çavuştepe tapınakları, saray yapılarına bağlı veya içlerinde yapılmış gibi görülmelerine karşın, serbest duran birer yapı olma özelliklerini hiç bir zaman yitirmemişlerdir. **İki yapı türünün birbirleriyle olan mekansal bağlantıları Urartu'daki dini merasimlerin karakterinden gelmiş olmalıdır.** Kalelerin içindeki birçok yapının kendilerine ait işlevlerinin yanında bazı dinsel işlevleri de vardır. Bu dinsel işlevler merasimlerin bütünlüğü açısından tapınak yapıları ile bağlantılı kılınmış olmalıdır.

000558F.KULAKOĞLU 11/28

F.KULAKOĞLU000558AÜ00055811/28
Çavuştepe Sarayı sarnıçları

Altıntepe'de, olasılıkla **M.Ö. 8. yüzyılın** ikinci yarısına tarihlenen. I. katta ortaya çıkartılan saray ile tapınağın arasındaki mekansal bağlantılar, yapının bir tapınak-saray olduğu tahminini sağlamıştır. Tepenin düzleştirilmesi ile elde edilen alan üzerinde, tapınak kompleksinin merkezini oluşturacak şekilde inşa edilen tapınak-saray, bu özelliği ile **Arin-Berd'teki** sarayı anımsatır.

Tapınağın **batısında yeralan üç oda** birbirine birer kapı ile bağlanmış ve bir avluya açılmaktadırlar. Bu **odaların batısına** düzensiz olarak eklenen koridor ve diğer odalar da sarayın **hizmet mekanları** olmalıdırlar.

Saray içinde yeralan odaların duvarları renkli duvar resimleri ile süslenmiştir.

YEDİNCİ YÜZYIL SARAYLARI

M.Ö. 7. yüzyılın ilk yarısında II. Rusa tarafından inşa edilen Adilcevaz Kef Kalesi, Karmir-Blur, Bastam veya Ayanıs gibi kalelerdeki sarayların arasında bile plan açısından önemli bir **benzerlik** yoktur. Adilcevaz Kef Kalesi ile Ayanıs Kalesi arasında varolan bazı paralelliklere karşın, bu benzerlikler bu kaleler ile Karmir-Blur veya Bastam arasında yoktur. Yapım yöntemi, kullanılan yapım malzemeleri veya genel uygulamalar ortak olmasına rağmen, plan **şemalarının farklı olmaları her kalenin topografik yapısından kaynaklanmaktadır.**

-Karmir-Blur'da saray ve diğer birçok yapı kalenin arka duvarına çekilerek yapılmıştır.

000560F.KULAKOĞLU 11/28

-Bu durum Ayanis veya Kef Kalesinde tamamen farklıdır. Bu iki kalede sur duvarları arasında elde edilen arazinin büyük bölümü inşaat için kullanılmıştır.

-Bastam Kalesi'nde ise saray veya diğer birçok yapı, dik tepenin yamaçlarında yapılan teraslar üzerinde yükselmektedir. Sonuçta amaçları aynı olsa bile farklı topografik alanlarda bu topografyaya bağlı farklı plan şemaları ortaya çıkabilmiştir. Ancak M.Ö. 7. yüzyıl saray yapılarının bodrum katları, yükseklikleri çok zaman 2.15 metreyi geçen yüzlerce anıtsal depo küpleri ile doldurulmuştur. Sarayların inşasından önce, kale içinde veya doğrudan oldukları yerde üretilip pişirilerek yerleştirilen anıtsal küpler hertürlü malzemenin depolanmasında ve halka veya diğer kentlere dağıtılmasında kullanılmıştır. M.Ö.7. yüzyıldaki vergilendirme, vergi toplama ve krallık içinde uygulanan ekonomik sisteme bağlı olarak kale içindeki yapıların bodrum katlarından depolama mekanları olarak yararlanılmıştır. Buna ait en güzel örnekler kuzeyde Karmir-Blur ve Urartu ana yerleşim sahası içinde Ayanis Kaleleridir

SÜTUNLU SALONLAR: APADANALAR

000562F.KULAKOĞLU 11/28

Urartu'da örnekleri çok az olmasına karşın, **apadana** tipli yapılar ile ilgili bilimsel tartışmalar süregelmektedir. Apadana yapılarının böyle bir öneme sahip olmasının temel nedeni, Altın-tepe'de Tahsin Özgüç tarafından ortaya çıkartılan ve tapınak-sarayın bir bölümü üzerine inşa edilen yapıdır. Apadana tipli yapılara Urartu mimarisinde iki örnekte rastlanır, bunlardan ilki ve önemlisi **Altın-tepe** apadanasıdır. **Altın-tepe'nin II. yapı katında inşa edilmiş olan apadana, tapınak avlu duvarının bir bölümünü tahrip ederek yapılmıştır.** Bu nedenle apadananın Urartulara değil, olasılıkla Akamenidlere ait olabileceği ile ilgili öneriler de yapılmıştır.

Yapı içten 44.0X25.30 metre ölçülerinde dikdörtgen bir plana sahiptir ve çatısı 1.50 metre çapında üç dizi halinde 18 sütun tarafından taşınmaktadır.

Yapının aydınlatılması çatıya yakın yerlere açılan pencereler ile olmuştur. Yapının girişinde sütunlu bir avlu ve avlunun batısında bir dizi küçük odalar vardır. **Arkeolojik veriler, yapının M.Ö. 7. yüzyılın ikinci yarısına ait olabileceğin göstermiştir.**

Altın-tepe'den daha erkene tarihlenen Aras vadisindeki Argıştihinili (Armavir-Blur) kentinde, kral I. Argışti tarafından M.Ö. 8. yüzyılın ilk yarısında yaptırılan saray içindeki bir salonun çatısı sütunlar tarafından taşınmaktadır. İki dizi halinde yirmi sütunun yer aldığı bu salon Urartu'daki ikinci apadana tipli yapıdır. Sütunlu salonun batısında beş adet dikdörtgen planlı mekan vardır. Doğuda ise salon boyunca uzanan ince bir oda yer alır.

Altıntepe'den daha erkene tarihlenen Aras vadisindeki **Argiştihinili** (Armavir-Blur) kentinde, kral I. Argişti tarafından M.Ö. 8. yüzyılın ilk yarısında yaptırılan saray içindeki bir salonun çatısı sütunlar tarafından taşınmaktadır. İki dizi halinde yirmi sütunun yeraldığı bu salon Urartu'daki ikinci apadana tipli yapıdır. Sütunlu salonun batısında beş adet dikdörtgen planlı mekan vardır. Doğuda ise salon boyunca uzanan ince bir oda yer alır.

Yukarıdaki iki örnekte bulunabilen ortak mimari özellikler, **apadana** tipli yapının tanımının da yapılmasını sağlamaktadır. Eski İran dilinde çok direkli çatı anlamına gelen apadana sözcüğü, Yakındoğu mimarisinde çatısı sütunlar tarafından taşınan toplantı veya kabul salonlarına verilen addır. Yapının planı, girişin yer aldığı yön veya yapının tek başına ya da bir yapı kompleksi içindeki varlığı apadana olma özelliklerini etkilemez. Yapının çatısının sütunlar tarafından taşınmış olması ve kabul veya toplantı işlevine dönük fonksiyonu, niteleyici özelliklerdir.

Altıntepe apadanasının ortaya çıkartılması ile bu yapı tipinin kökeni hakkındaki tartışmalar da başlamıştır. Apadananın Yakındoğu **mimarlığında ilk kez Urartular tarafından inşa edildiği** ve bu mimari türün bir Urartu buluşu olduğu önerilmiştir. Ancak çatısı sütunlar tarafından taşınan toplantı salonlarına Urartu örneklerinden, **en az 400-500 yıl önce** hem Anadolu'da, hem de Kuzeybatı İran topraklarında rastlamak mümkündür.

Hitit mimarlığının önemli örneklerinden biri olan **Büyükkale D Yapısı**, Hitit İmparatorluk Çağına tarihlenmektedir.

000564F.KULAKOĞLU 11/28

F.KULAKOĞLU000564AÜ00056411/28

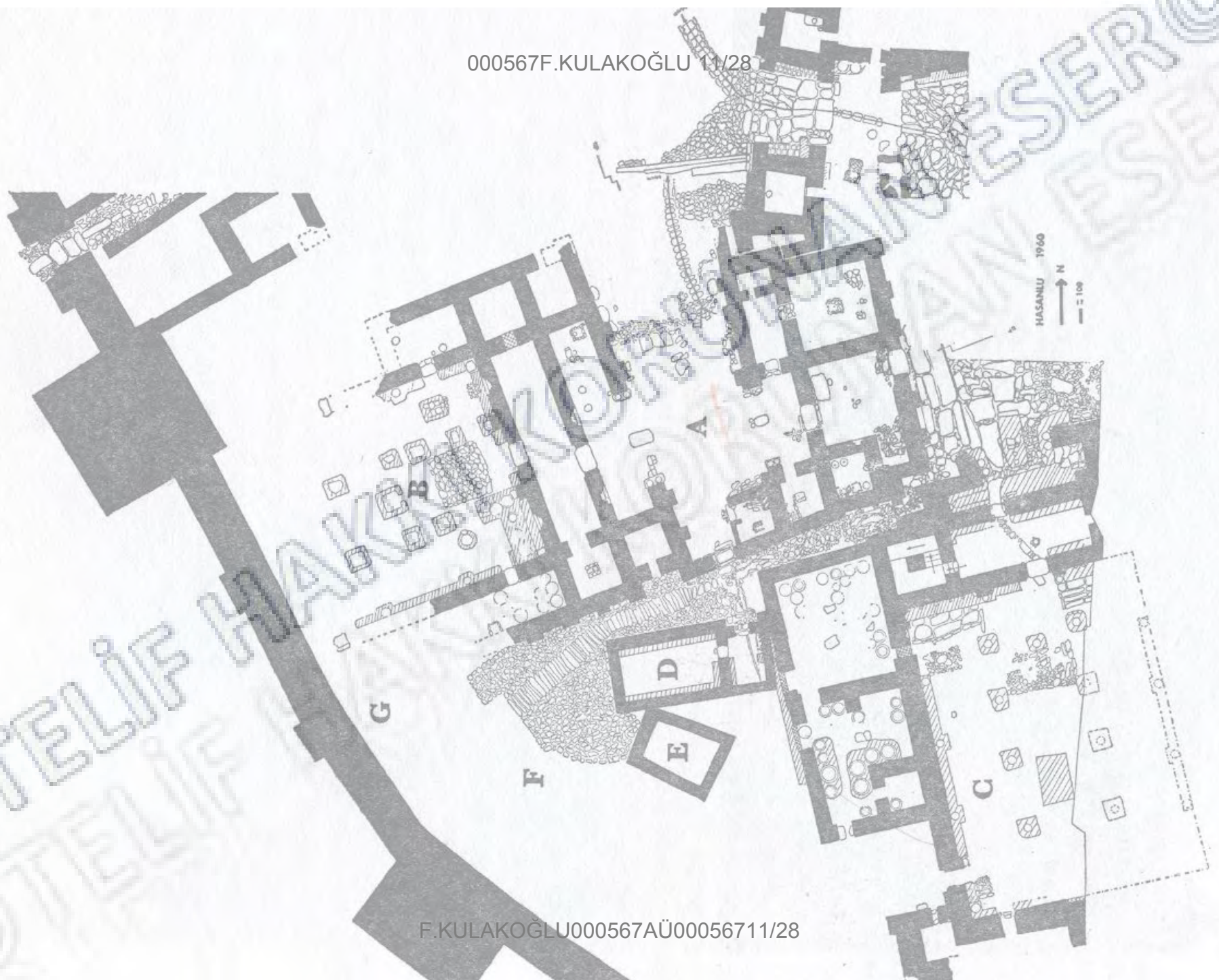
Kuzeybatı İran'da Urmiye Gölünün güneyinde, Robert Dyson tarafından ortaya çıkartılan **Hasanlu Kalesi**'nde bulunan sütunlu bir yapı türü, Yakındoğu'daki apadanaların ilk örnekleri olmalıdır. Hasanlu yerleşme yerinin Demir Çağ I olarak adlandırılan ve M.Ö. 1450-1100 yıllarına tarihlenen V. yapı katında, içinde sütunların yer aldığı yapılar bulunmuştur. Bu yapılar gelişmelerini sürdürerek aynı yerleşme yerinin Demir Çağ II katında (M.Ö. 1100-800) çatısı sütunlar tarafından taşınan toplantı salonları haline gelmişlerdir. İlgili yayınlarda Yanmış Yapılar olarak adlandırılan bu yapılar, daha sonraki yüzyıllarda Kuzeybatı İran'daki mimari gelişimini sürdürmüş ve M.Ö. 9. yüzyılda Orta Zagroslardaki **Baba-Can ve Godin Tepe** gibi yerleşme yerlerinde uygulanmışlardır. Aynı tür yapıların M.Ö. 6. yüzyıldaki varlığı **Nuşin-i Can Tepede**, daha sonraki yüzyıllarda ise çok daha gelişmiş şekli ile **Pazargadae, Persepolis ve Susa gibi Ahamenid** yerleşmelerinde sürmüştür. Urartu Krallığının M.Ö. 9. yüzyılın sonundan itibaren kral Menua ile yürüttüğü Kuzeybatı İran seferlerinin kültürel bir sonucu **olarak bu yapı türü de Zagros halklarından ödünç alınmış** ve Armavir-Blur veya Altintepe gibi Urartu kalelerinde kullanılmıştır. Orta Zagros halklarının ortak mimari geleneği olarak yüzyıllar boyu süren apadanalarının yaratıcısı Urartu mimarları olmasa da, Urartulu mimarlar bu yapı türünün M.Ö. birinci binyılın başlarından Akamenidlere taşınmasında önemli bir rol oynamışlardır.

000566F.KULAKOĞLU 11/28

F.KULAKOĞLU000566AÜ00056611/28

000567F.KULAKOĞLU 11/28

F.KULAKOĞLU000567AÜ00056711/28

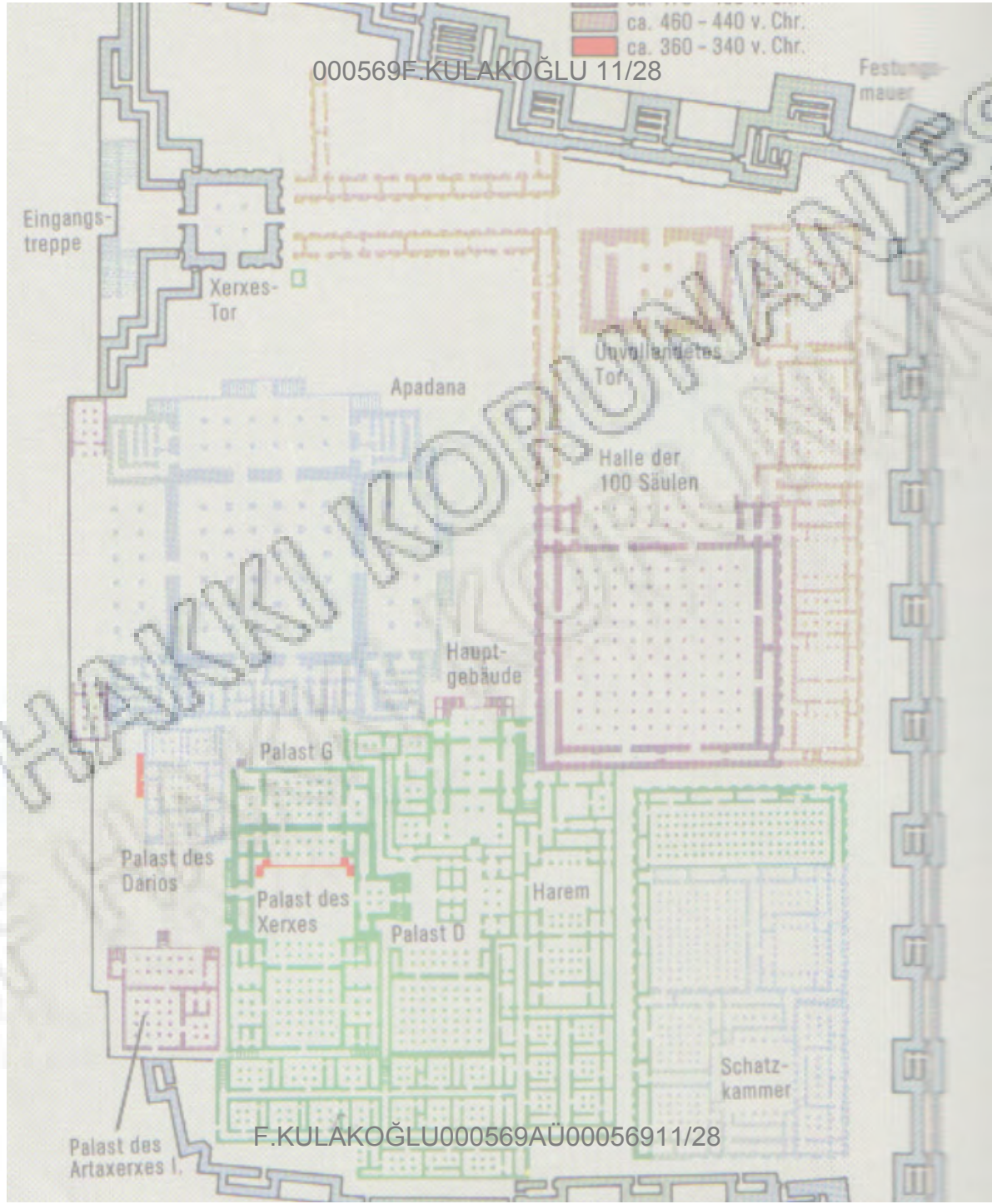
000568F.KULAKOĞLU 11/28

F.KULAKOĞLU000568AÜ00056811/28

M. Akok 1964

000569F.KULAKOĞLU 11/28

F.KULAKOĞLU000569AÜ00056911/28

000570F.KULAKOĞLU 11/28

URARTU KENT ve KONUT MİMARLIĞI

F.KULAKOĞLU000570AÜ00057011/28

KENT ve KONUT MİMARLIĞI

000571F.KULAKOĞLU 11/28

Kaleler içinde basit halk kitlelerinin konutlarına hiç bir zaman yer verilmemiş

Urartu'da kişilerin kendilerine ait toprakları var mıdır?

-Menua'nın kızı Tariria için, Samran Kanalı yakınlarında bağ ve bahçeler yaptırdığı ve bunlara kızının adından kaynaklanarak Taririahinili adının verildiği yazılıdır.

-Rusa oğlu Argiştı (II. Argiştı) bir oku Gilurani ormanlarından Batu'nun oğlu İşpilini'nin bahçesine kadar 950 lokot (450-500 metre) fırlattığını yazmaktadır.

Urartu yerleşim sahası içindeki bazı kalelerin eteklerinde birçok evin bir araya gelmesi ile oluşan küçük kentlerin varlığı bilinmektedir.

Zengibar Kalesi/Korzüt Kalesi: dış kent

Evlerde duvarlar tamamen taştan inşa edilmiştir

Sokaklar dar ve düzensiz olarak yapılmışlardır.

Yukarı Anzaf Kalesinin eteklerinde bir aşağı kent vardır.

Eski Norgüh Kalesi: Aşağı kent

Plan düzensiz

Karmir-Blur: Aşağı kent:

Izgara planlı

Ayanıs Kales: Aşağı kent:

Izgara plan/teraslar

000574F.KULAKOĞLU 11/28

Resim 44. Zeytinli Yayla'nın kuzey bant kalıntıları

F.KULAKOĞLU000574AU00057411/28

Konut Tipleri:

000575F.KULAKOĞLU 11/28

A. Kale-şehir evleri:

- İlk gruba giren **evler iki veya üç odalı ve bir ön avlusu** olanlardır.
- İkinci grup ortada **merkezi bir salon ve bu salona bağlı odalardan** oluşmaktadır.
Salonun üzeri sütunlar ile taşınan düz bir dam ile kapatılmıştır.
- Son grup ise **tek odalı ve ön avlulu** evlerdir.

B.Kırsal kesim: daha basit bir plana sahiptir. İlgili yayınlarda Karmir-Blur kazılarında ortaya çıkan konutların üç farklı planda oldukları belirtilmiştir.

Armavir: 450 m², altı oda vardır. Odalar dikdörtgen bir merkezi salonun etrafında yer almaktadır.

Dış duvarlar üzerinde payandalar ve köselerde **risalitler:**
Armavir, Basta, Ağaçlık

ERKEN:

Erkene tarihlenen **evler** daha az itina ve daha **serbest** bir plan ile üretilmişlerdir. Bu serbesti ile evlerin arka duvarları kavisli şekilde yapılabilmıştır,

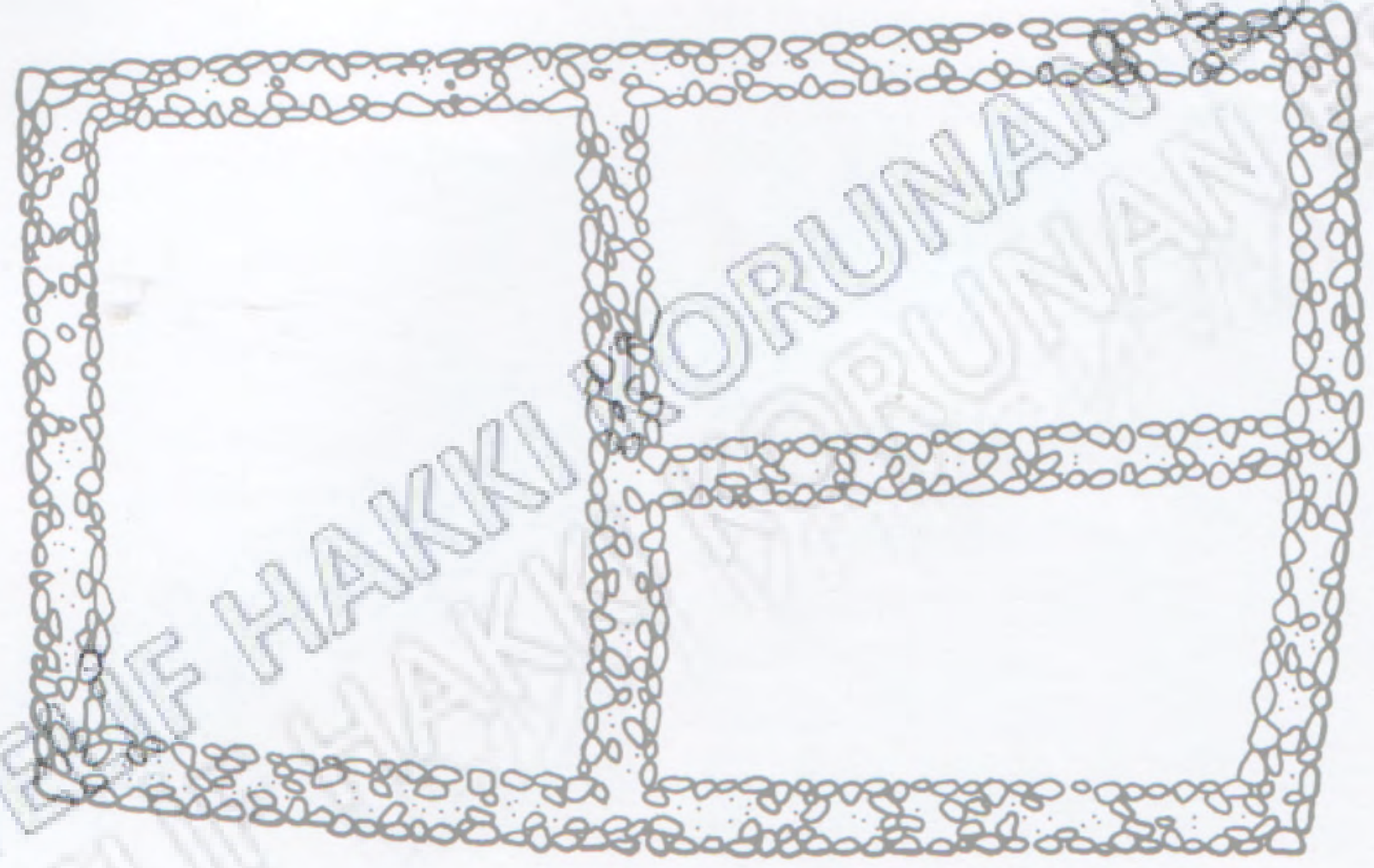
GEÇ: Dış kentlerdeki evler bir ön plana sıkı sıkıya bağlı olarak inşa edilmişler, işçilik ve malzemeleri daha itina ile seçilmiştir.

Kalelerin eteklerinde planlanmış kentler içinde yer alan düzgün dikdörtgen planlı evler, genellikle bu kaleleri inşa ettiren II. Rusa dönemine tarihlenmektedir. Bu evlerin erkene tarihlenen **ön avlulu** ve iki odalı Urartu evlerinden geliştiğini söylemek mümkündür.

Evlerin tümü **taş temel üzerine kerpiç** malzeme ile inşa edilmiştir.

Giyimli

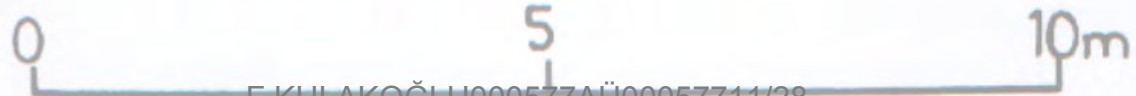
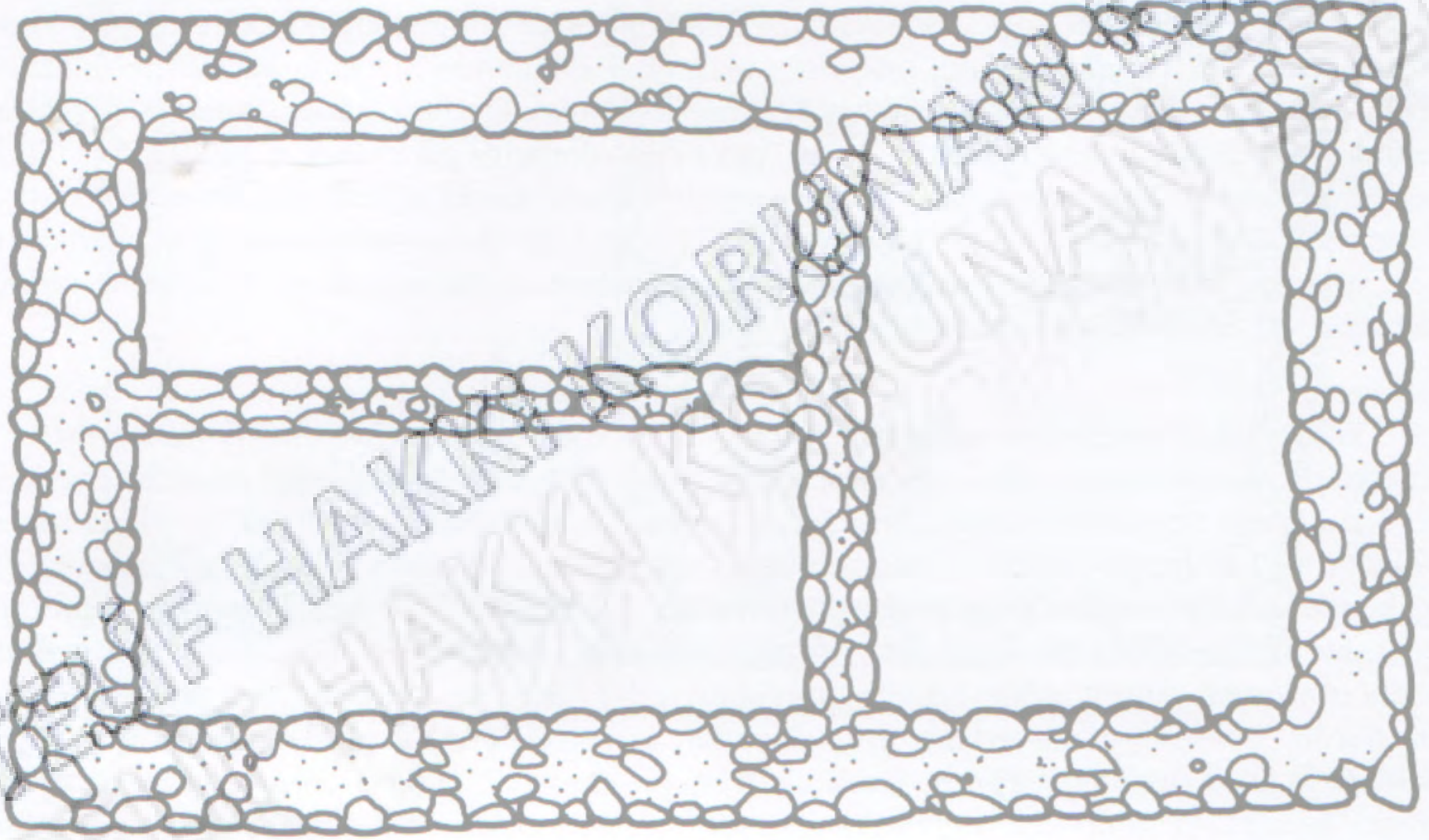
000576F.KULAKOĞLU 11/28

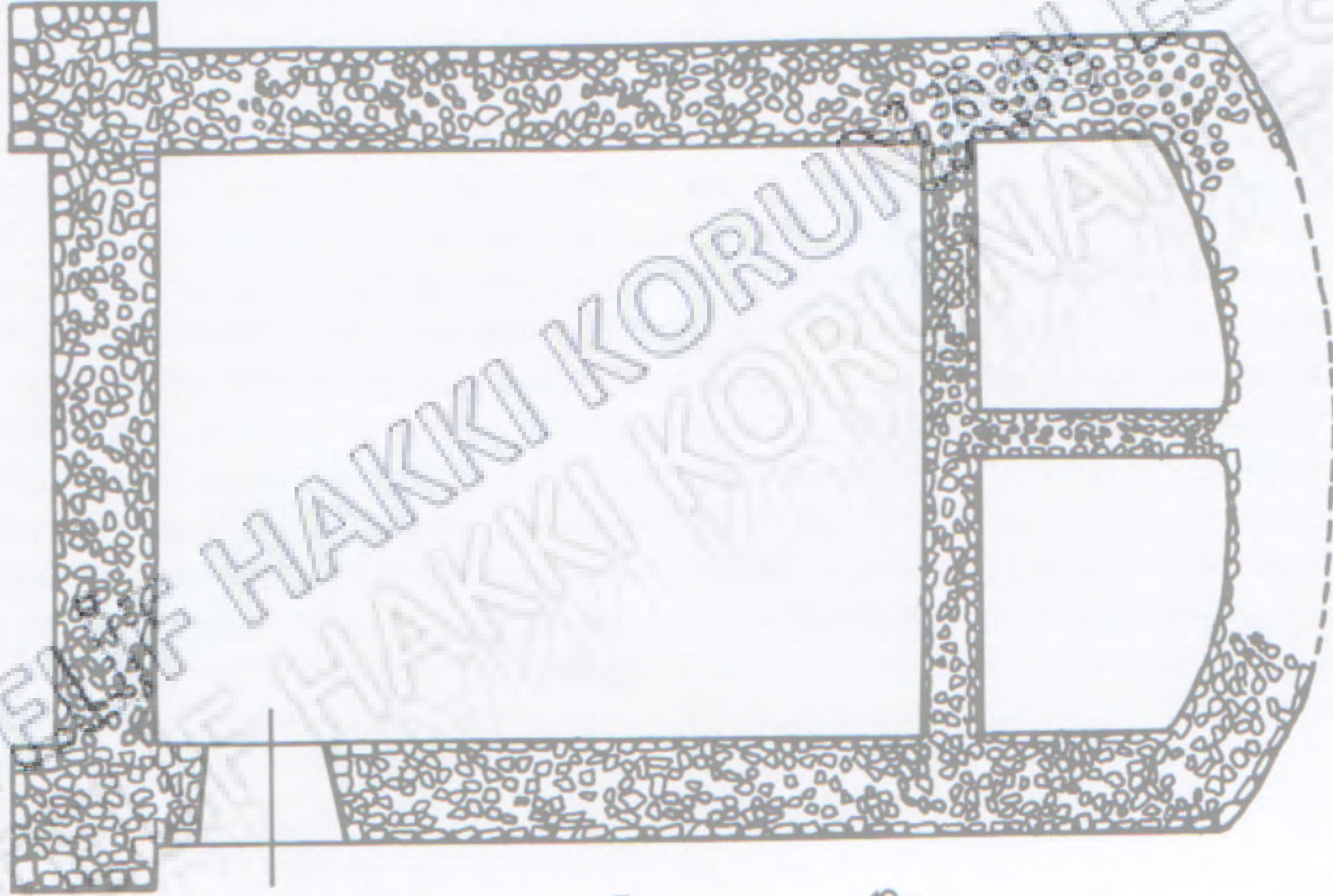
©TELEF HAKKI KORUNAN ESER ©

Gövelek

000577F.KULAKOĞLU 11/28

F.KULAKOĞLU000577AÜ00057711/28

0 5 10m

F.KULAKOĞLU000578AÜ00057811/28